

IV. ԽԵՑԵՂԵՆ

Արաաշատի դամբարանային նյութերի մեջ ամենամասսայականը խեցեղենն է։ Դա պատահական չէ, քանի որ ընդհանրապես կենցաղում օգտագործվող իրերը, առարկաներն ու անոթները հիմնականում պատրաստվել են կավից։ Սակայն, ի ասարեբրոթյուն անտիկ շրջանի, մյուս հնավայրերը դամբարանային խեցեղենի, ինչպես վերը նշեցինք, Արաաշատի դամբարանների խեցեղենը, որոշ րացառութեամբ արեմտյան դամբարանադաշտի, թաղման յուրահատուկ արարողութեան հետ կապված, ներկայացված է ընկորների ձևով, որոնց թիվը առանձին դամբարաններում հասնում է մի քանի հարյուրի։ Արաաշատի խեցեղենը հիմնականում պատրաստված է սև ու սպիտակ ավազախոնուրդով դարչնագույն կավից։ Արաաշատի դամբարանային խեցեղենը, որն աչքի է ընկնում իր րազմադանութեամբ, պատկանում է մ. թ. ա. II—մ. թ. III դարերին և վերաբերում է քաղաքի գոյութեան կարևոր ժամանակահատվածներից մեկին։ Այն ձայնակցում է Արաաշատի ըլուրների պեղումներից հայտնաբերված համաժամանակյա խեցեղենի հետ, ուստի մեծ կարևորություն է ներկայացնում քաղաքի խեցեղործութեան, ինչպես և Հայաստանի մյուս քաղաքների և հարևան երկրների հետ ունեցած առևտրական ու տնտեսական կապերի, աղղեցութեանների ու փոխազդեցութեանների ուսումնասիրութեան համար։

1. ՀԵՂԵՆԻՍՏԱՆԿԱՆ ԾՐՋԱՆԻ ԽԵՑԵՂԵՆ

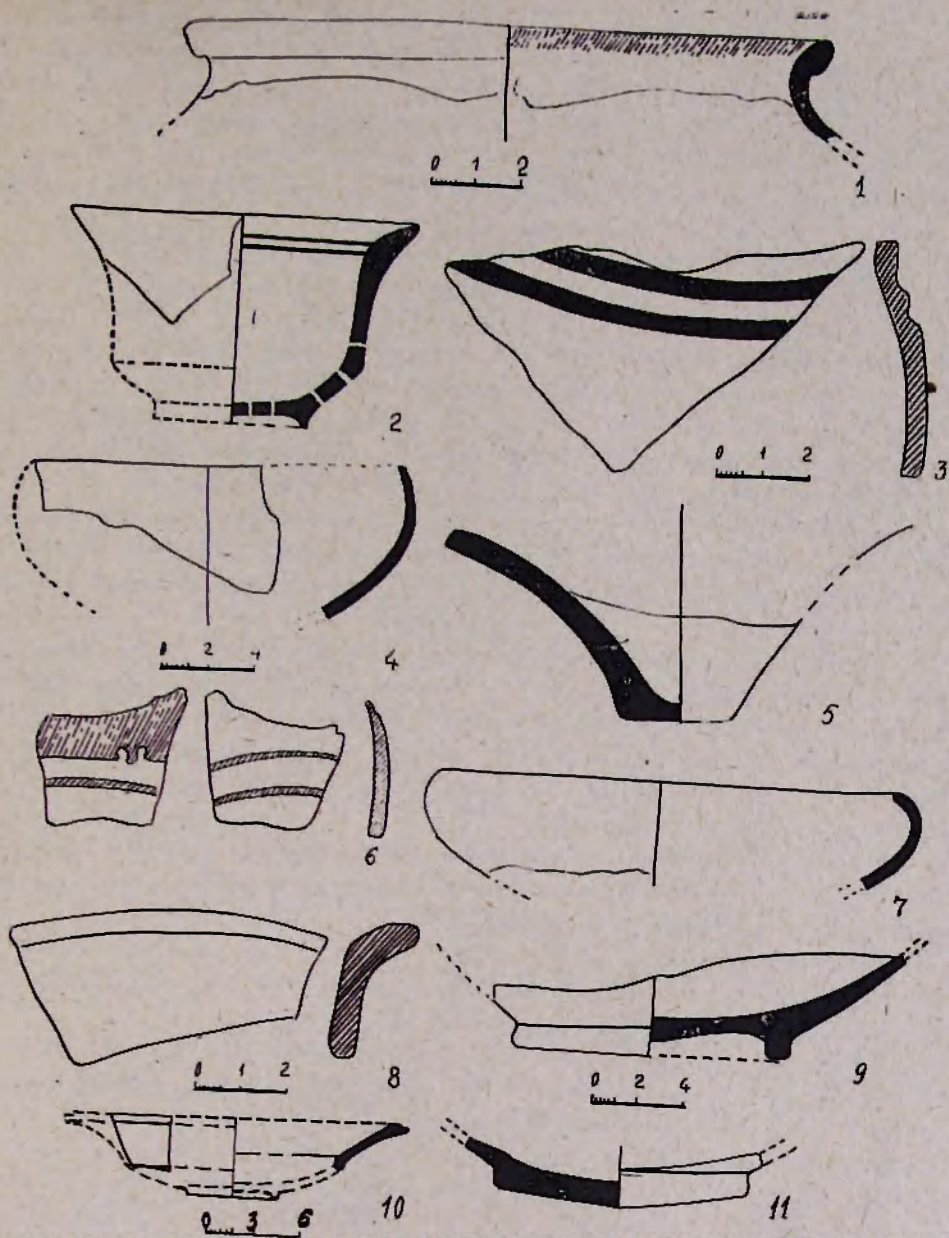
(մ. թ. ա. II—I դդ.)

Արաաշատի դամբարանադաշտերում հայտնաբերված հելլենիստական շրջանի խեցեղենը երկու խմբի է րաժանվում՝ գոմաղարդ և հասարակ անտեսութեան մեջ օգտագործվող անոթներ։

Միագույն խեցեղենը կարասներ են, խոհանոցային անոթներ և թասերի, դավաթների առանձին տեսակների, որոնք կամ սլատած են մի գույնի անգորով, կամ առանց անգորի են։

Խոհանոցային անոթները դրանք վաղ հայկական շրջանից եկող ձևերն են, թուխ, քիչ խոշորահատիկ կավից պատրաստված լայնաբերան, լայն հաակով, առանց կանթի կամ մեկ և երկու կանթով անոթներ, որոնք գրեթե փոփոխութեան չեն ենթարկվել ու շարունակվել են նաև հետագայում։

Առանձին խումբ են կաղմում կարասները, որոնք ծառայել են այստեղ ինչպես թաղման, նույնպես և հոգեհացի համար ասորեր տեսակի մթերքներ

Նկ. 31. 1—11—դամբ. № 46

ու խմբիքներ ըրեելու նպատակին: Բացի ամբողջականներից, որոնք օդտա-
դործվել են թաղման համար, դանդաղ են նաև մեծ թվով կարասների ընկա-
ներ (աախտ. I₁₋₄, IV_{1,2,3}): Դրանք սխիզին չափերի (բորժր. 100—115 սմ),
հարթ հատակով (տր. 20—30 սմ), դուրս լայնացող հորիզոնական և թեք
կարած պոակներով (տր. 36—40 սմ) հարթ մակերեսով կարասներ են լեղել,
որոնք իրարից քիչ են տարրերով: Միայն մեկի պակեր վրայից քիչ ակոսա-
վոր է:

Կտրասների այս ձևը շատ բնորոշ է հելլենիստական շրջանին: Մեծ թվով
նման կարասների բեկորներ են հայտնարեղվել Արտաշատի ըսերներից, Ար-
մավիրից և մյուս հելլենիստական հուշարձաններից:

Հասարակ խեցեղենի խմբին են պատկանում նաև Արաշատի I ըլրի
հյուսիսային պարստի մոտ, ներսում բացված մանկական թաղմից գտնված
թասն ու գավաթները (տախտ. X₁₋₃, նկ. 45, 2-4): Թասն սևի աստիճա-
նարար լայնացող կողեր, կլոր պակ, որի վրա սղզաճայաց բարձրանում է
փոքր անցքով կանթը, հատակը հարթ է, մակերեսն անփայլ (պս. տր. 17,4 սմ,
բարձր. 7,2 սմ, հատ. տր. 5 սմ): Հելլենիստական խեցեղենի մեջ նման կանթով
թաս մեղ հայտնի չէ: Եղած սյգօրինակ թասերը առանց կանթի են: Արտա-
շատի այս թասն հիշեցնում է ուրարտական ուղզաճայաց և հորիզոնական
կանթերով թասերը:

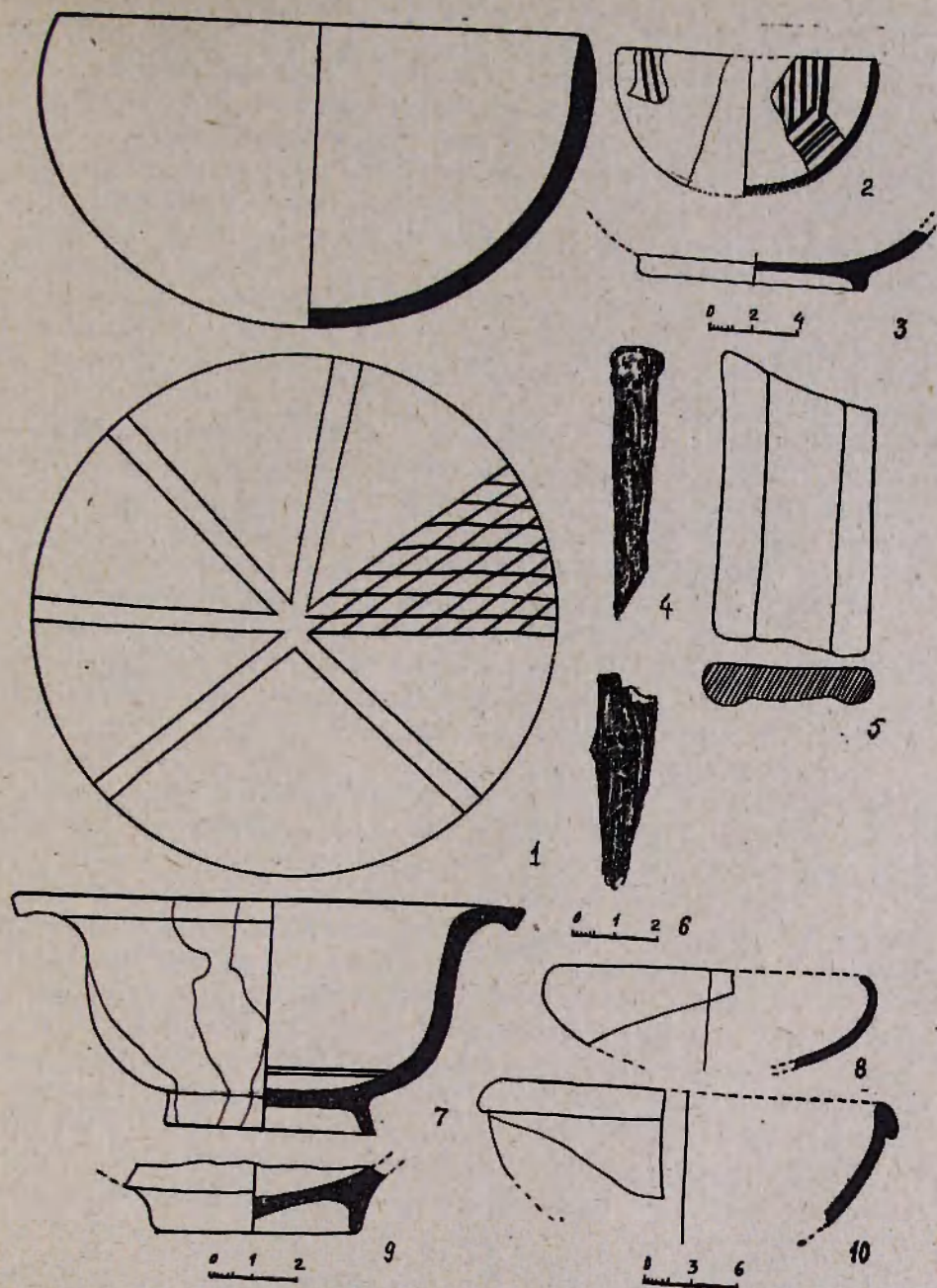
Գավաթները նույնպես պատրաստված են ձեռքով, նրանց աստիճանա-
րար լայնացող իրանը ավարտվում է հոատերև պակով: Վերին մասում ուղ-
ղաճայաց ամրացված է տափակ կանթը: Կոպիտ պատրաստված բաժակի
մակերեսն անհարթ է, անփայլ, մեկի հաակը հարթ է, մյուսինը՝ քիչ ներ-
ճկված (պս. տր. 8 սմ, բարձր. 8,2 սմ, հատ. տր. 4 սմ, պս. տր. 6,2 սմ,
բարձր. 6,6 սմ, հատ. տր. 4 սմ):

Եռատերև պոակով այս գավաթների դուգահեռները նույնպես մեղ հայանի
չեն: Խեցեղենի այս ամբողջ կոմպլեքսն իր մշակումով և շերտագրական առու-
մով կարող է պատկանել մ. թ. ա. I դարին:

Գունազտող խեցեղենը սակավաթիվ է: Սակայն եղած մի քանի օրինակ-
ները որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դժվար է, սակայն, որո-
շել, թե այդ նմուշները որ դամբարանին են պատկանել:

Արտաշատի ղոնտղտող խեցեղենը, Հայաստանի մյուս հնավայրերից
հայտնարեղված նույնատիպ խեցեղենի ձևերի ու ղոնաղարդումների հետ
ունեցած իր ընդհանրություններով հանգերձ, ունի որոշակի տարրերություն-
ներ: Այն շատ կարևոր է խեցեղործության հետաղա ղարդացումը, ուշ հելլե-
նիստական շրջանի դունաղարդ խեցեղենի առանձնահատկությունների հետա-
գա շարունակումը, հաղորդականությունը և մ. թ. առաջին դարերի խեցեղենի
վրա թողած աղղեցությունն ուսումնասիրելու տեսակեակից:

Գունաղարդ խեցեղենի խմբին են պատկանում տափաշները, ըմպանակ-
ները, կիսաղղաձև թասերը, տարրեր չափերի քրեղանները, ձկան փսենները
և այլ անոթներ: Դրանք պատրաստված են, մեծ մասամբ, բարձրորակ լավ
հունցած բաղաձ ավաղախաղնուղղով կավից: Թրծումը լավ է, միայն առանձին
ղեպերում հավասար չէ, երբեմն ունենում են թուխ միջնաշերտ: Պատրաստ-

вз. 32. 1-10—фрагм. № 56

ված են հիմնականում ձևոթսով: Անոթների մակերեսը լրիվ, մեկ կողմը, կամ անոթի վերին մասը, պատած է լինում կարմիր, բաց կարմիր, դարչնագույն ան-
յորով, նկարադարձումը կաարված է անոթների մակերեսին անյոր քսելուց հե-
տո կամ առանց անյոր քսելու: Զարդերը երկրաչափական են և բուսական: Տա-
փաշները հարդարված են սպիրաված և շրջանաձև դարդերով, թասերի, ըմպա-
նակների և քրեղանների դարդերը անդամորված են պսակներին (որ շատ ընդ-
րոջ է Արաշատի խեցեղենի համար), վզերի վրա, երբեմն էլ ներսում: Հաճախ
են հանդիպում եռանկյունաձև, եղանաձև, ծաղկաշղթայաձև, տլիքաձև դար-
դեր, որոնք արված են սև, կարմիր, դարչնագույն անդորներով, առանձին-ա-
ռանձին կամ միասին: Զարդերը միշտ չէ որ խնամքով են արված: Լրիվ փայլեց-
ված անոթներ քիչ են հանդիպում: Հիմնականում փայլեցված են դարդարված
մասերը, տվելի հաճախ պտակները, որը նույնպես ուշ հելլենիստական խեցեղենի
ընդորոշ գծերից մեկն է:

Ուշագործության արժանի են դոնադարդ և անգույն փիալաների ընկերները
(նկ. 22, 38, 124, 5, 46), որոնցից երեքը հայանաբերվել են հարավ-
արևելյան (դամր. № 32, 40) և արևելյան դամարալանտաշտից: Դրանք ունեն
շեշտված անցում: Մեկի պսակը (դամր. № 40) ներսից հարդարված է դարչնա-
գույն ֆոնի վրա, շրթի կարմիր դոնուց իջնող դույզ շագանակագույն դծերով
արված ծաղկաշղթայաձև զարդերով: Երկու երեսը պատած է բաց կարմիր
անգորով, դարդարված մասն անփայլ է, իսկ մնացածը թեթևակի փայլեցված:
Երկրորդի նույն հատվածի ծաղկաշղթայաձև դարդը լցված է շրթից իջնող
չորս շեղ գծերով, ներսից լրիվ, իսկ դրսից միայն իրանը, բաց կարմիր անգո-
րով պատած մակերեսն անփայլ է:

Երրորդի՝ դեղնավունին տվող վարդագույն ֆոնի վրա, ներսից կարմիրով
ու շագանակագույնով՝ ազնվոր բարդ զարդեր են արված (դամր. № 32): Մա-
կերեսը թևթև փայլեցված է: Վերջին ընկերը պարասաված է դուրզի վրա
վառ է թրծված, մակերեսը հարթ է, բայց անփայլ:

Փիալան Հայաստանի հելլենիստական շրջանի ամենատարածված խեցե-
ղեն ձևերից մեկն է: Այն լայն տարածում ունի նաև Արտաշատում, Արտաշատի
փիալաների ոչ միայն վզերն են հարդարված, դրսից կամ ներսից, այլև հաճախ
երկուսը միասին, իսկ երբեմն էլ իրանը: Ալեքսանդր զարդերով փիալաներ
շատ են հայտնաբերվել հատկապես Արաշատի ընկերների պեղումներից
մ. թ. ա. II—I դդ. շրջանների¹: Ալիքաձև, եռանկյունաձև և այլ զարդերով
հարդարված փիալաներ գտնվել են Գառնիի և Արմավիրի² հելլենիստական
շերտից, Դվինից³: Հելլենիստական գոնադարդ փիալաներ հայանի են նաև
Վրաստանից⁴ (Ուպլիսցիսի): Գառնիի, Դվինի և Արմավիրի մ. թ. ա. II—I դդ.
գոնադարդ փիալաներն ավելի խնամքով են պարասաված և ավելի լավ

¹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կանեգյան, *աշխ.*, էջ 79 և հտ., տախտ. I, 81

² Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանի մ. թ. ա. VII—I դարերի խեցեղենի ընդորոշ մի ձև, ՊՔՀ,
1970, № 2, էջ 271 և հտ., տախտ. III—IV,

³ Գ. Քոչարյան, Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենը, ԼՂԳ, 1974, № 5, էջ 85,
86, 92, նկ. 3,

⁴ Д. А. Хачуцашвили, Уплисцих, II, Тбилиси, 1970, табл. XV, з. 4 XLII, 4.

մշակում ունենւում և Արտաշատի պեղումները վկայում են, որ սյգօրինակ դարձե-
լով փիալաները տարածում են ստանում հոտկաւպես մ. թ. տ. II—I դարերում:

Արտաշատի այդ ժամանակաշրջանի խեցեղենի մեջ առկա էին մեծ թվով
թևեր փայլեցումով անոթներ, որը բացատրւում էր նաև հելլենիստական խե-
ցեղենի ավանդույթների աստիճանաբար մարումով: Այնուհետև, շուկայական
մեծ պահանջարկը ստիպում էր ավելի քիչ ժամանակ ծախսել մասսայաբար
տրապարկող խեցեղեն անոթների վրա: Ուստի Արտաշատի դամբարանադա-
տերից հայտնարեւմած անփայլ և թեթեակի փայլեցումով փիալաները կարող
են պատկանել մ. թ. ա. I դարին: Այդ ժամանակով թվագրվող նման փիալա
հայտնարեւմել է Արտաշատի VIII բլրից⁵:

Հետաքրքրութեան արժանի է մի կիսագնդաձև թաս: Այն ունի վատ թրծե-
լուց առաջացած թուխ միջնաշերտ (պս. տր. 12 սմ), մակերեսը պատած է կար-
միր անգորով և փայլեցրած (նկ. 32,1): Ներսում սևով համաժառար արված
է ցանցաձև և դույզ դուգահեռ զծեր (հարավարեւելյան դամբարանադաշտ,
դամբ. № 56): Տարբեր ձեւերի գունազարդումով կիսագնդաձև թասեր մեծ քա-
նակութեամբ հայտնարեւմել են Արմավիրում⁶, Գառնիում, Աշվանում⁷, Վրա-
տանում⁸, որոնք պատկանում են մ. թ. ա. III—II դարերին: Այդպիսի մի քանի
թասեր հայտնի են նաև Արտաշատի բլուրների պեղումներից, մ. թ. ա. II—I
դդ. շերտերից⁹: Հավանաբար, կիսագնդաձև թասերը հանդեռ գալով վաղ
հելլենիստական շրջանում, հարատեւել են մինչև մ. թ. ա. I դարի կեսերը: Սա-
կայն նրանց տարածման շրջանը պետք է համարել մ. թ. ա. III—II դարերը:
Դրանք բնորոշ են հաակապես Արմավիրի խեցեղենին: Արտաշատի № 56
դամբարանի կիսագնդաձև թասը ավելի ուշ օրինակ է և կարող է թվագրվել
մ. թ. ա. I դարով:

Այս խմբին է վերաբերում նաև Արտաշատի VIII բլրի վրա պեղված դամ-
բարանից հայտնաբերված թասը (տախտ. IX,3, նկ. 34,1), որն իր չափերով
րավականին փոքր է մյուսներից (բարձր. 4,5 սմ, պս. տր. 8,6 սմ): Այն ունի
դարչնագույն ֆոն, որի վրա, ներսում, պատկերված է շաղանաձագույնով ար-
ված խաչաձև եղենաձև վարդակ, որի աջ կողմերին եղենու տերեւների մեջ կան
բաց դարչնագույն դծիկներ, իսկ թևերի մեջ՝ ալիքաձև դարդեր: Այսինքն,
ստացվել է մեղմ գույնեղի մի այնպիսի ներդաշնակութուն, որը դեղեցիկ տեղ
է հաղորդում անոթին: Այսպիսով, այն տարրերով է ոչ միայն չափերով,
այլև դարչնագույն ֆոնով և ներսում արված երկդույն վարդակով: Քանի որ
այդօրինակ թասերը սովորաբար ունենում են կարմիր և մուգ կարմիր ֆոն, և
ընդհանրապես մի դույնով, սևով արված ծաղկաշղթայաձև-ալիքաձև դարդ:

Կիսագնդաձև նման վարդակով թաս մեկ հայտնի է: Այն նկատելիորեն

⁵ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կաճեցյան, նշվ. աշխ., էջ 80:

⁶ Б. Н. Аракелян, О некоторых результатах археологического изучения древне-
го Армавира, ИФЖ, 1969, № 4, табл. IV; Г. А. Тирацян, Древнеармянская керамика
из раскопок Армавира, стр. 221, табл. I 10; II 7; Գ. Տիրացյան, Հնագիտական աշխա-
տանքներ Արմավիրում, նկ. 3, А. А. Мартыросян, Аргинстхилили, рис. 22а, 28.

⁷ St. Mitchell, Aşvan kale, "Anatolian Studies", Vol. XXIII, 1973, fig. 15.

⁸ Д. А. Хачутайшвили, Уплисцихе, II, табл. XX, 1.

⁹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կաճեցյան, նշվ. աշխ., էջ 79, տախտ. I, 5, 9, 10, 12.

հիշեցնում է Արևշատի թասիկի խաչաձև եղենաձև զարդը¹⁰։ Սակայն խաչաձև եղենաձև զարդեր II—I դարերի խեցեղեն անոթների վրա հաճախ են հանդիպում։

Այսպիսով, մեր կիսաղնդաձև թասը կարելի է համարել վերոհիշյալ հելլենիստական կիսաղնդաձև թասերի առաաեսականերից մեկը։ Այն իր մշակումով, պատրաստված է ձեռքով, կոպիտ և թեթև փայլեցված, կարող է պատկանել մ. թ. ա. I դարին։ Նրա հետ նույն դամբարանից դուրսագարդ մեծ անոթի բեկսրը ես վերաբերում է այդ ժամանակին։ Թասիկի մեջ դրված էր ամրողական մի ձու, որին վերադրվել է մաքրագործող նշանակություն և սովորաբար հանդիպում է դամբարաններում, ուստի կարելի է ենթադրել, որ թասիկը ծառայել է իրրև ծիսական անոթ։ Թերևս, այդ ենթադրության օգտին են վկայում նաև նույն դամբարանից հայտնաբերված այծի կճղակով ոսկրե շքասեղը և դալիկը։

Թասերի մյուս խումբը ունի թեթևակի գեպի ներս լայնացող պսակ և բարակ պատեր (նկ. 22,3)։ Նրանցից մեկը (հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 70, պս. տրամ. ~ 36 սմ) ներսից կարմիր անգորով է պատած, դրսից բաց դեղնավուն ֆոնի վրա ունի կարմիր գոտի, մակերեսը փայլեցրած է։ Մյուսը՝ ներսից լրիվ, դրսից միայն վերին մասը, պատած է անգորով և թեթևակի փայլեցրած (արևելյան դամբարանադաշտ, պս. տրամ. 20 սմ)։

Նման կարմիր անգորով պատած, լավ փայլեցրած հելլենիստական շրջանի թասեր հայտնաբերվել են Արմավիրից, միադույն և դունազարդ՝ Գառնիից։ Այդ ձևի հելլենիստական մի թաս էլ հայտնաբերվել է Պանտիկապոնի դամբարաններից, որը համարվում է ներմուծված Փոքր Ասիայից¹¹, Թեև Հալաֆի¹² հելլենիստական շրջանի շերտերից։

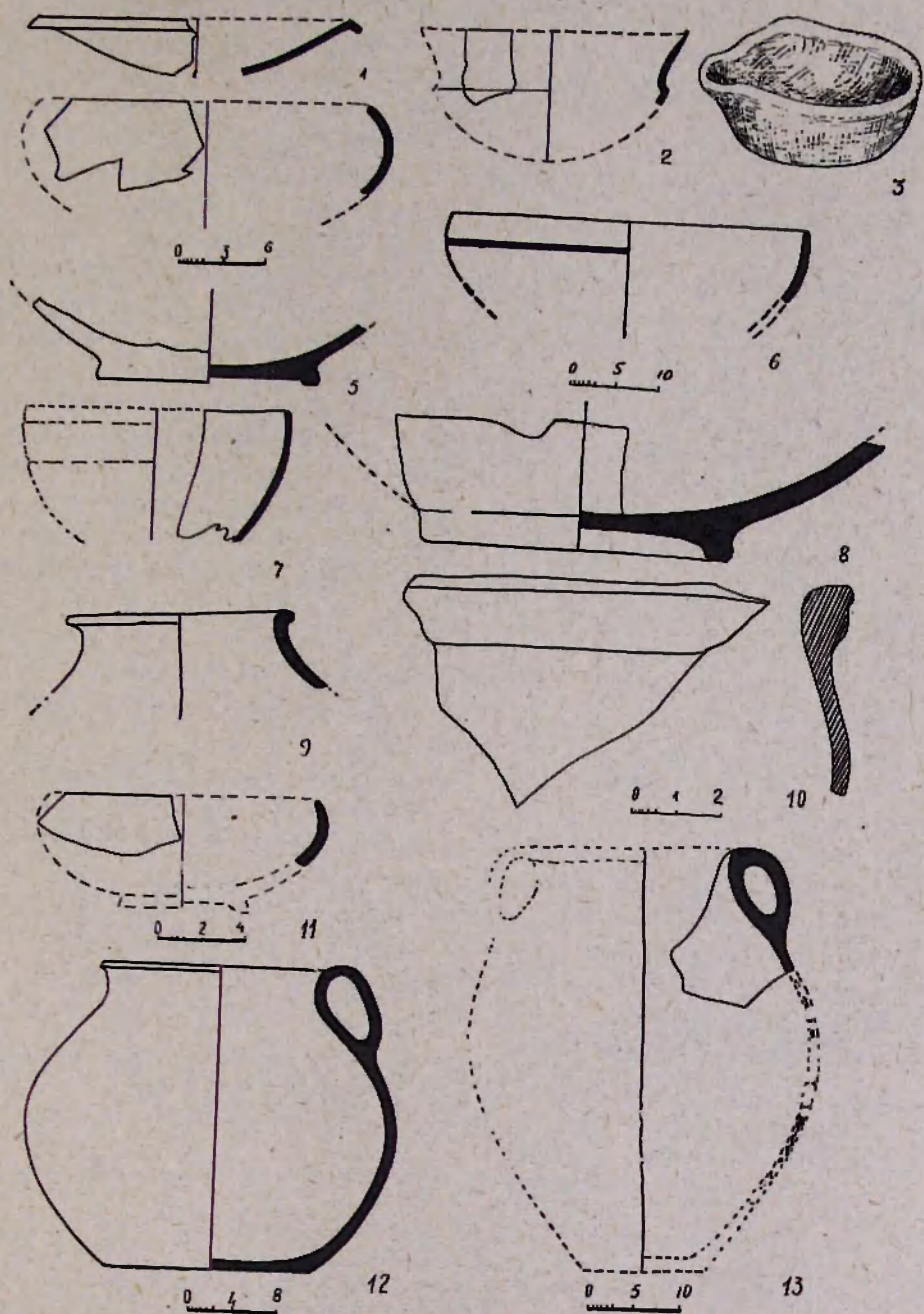
Ինչպես Արտաշատի բլուրների պեղումներն են վկայում, այս թասերը եղել են խեցեղեն անոթների ամենասիրված ձևերից մեկը։ Մ. թ. ա. II—I դդ. շերտերից հայտնաբերվել են բազմապիսի գունազարդումով մեծ թվով թասեր։ Դրանցից շատերը գունազարդված են ոչ միայն ներսից, այլև դրսից։ Այսպիսով, թասերի այս ձևերը զուտ հելլենիստական են, հանդես են դալիս մ. թ. ա. IV դարի վերջում III դ. սկզբում և հարատևում են մինչև մ. թ. ա. I դարի վերջը։ Արտաշատի դամբարաններից հայտնաբերված թասերն իրենց մշակումով պատկանում են այդպիսի անոթների ամենաուշ օրինակներին և կարող են համարվել մ. թ. ա. I դարի արտադրանք։

Իրենց ձևերով ու զարդերով մյուսներից առանձնանում են հարթ հատակով հորիզոնական կտրված պսակով թասերը։ Դրանք պատրաստված են լավ հունցած կավից։ Բացի երկուսից, որոնց միջուկը դորշավուն է ուժեղ և տեական կրակով շթրծելու պատճառով, մնացածներն ունեն հավասար թրծում, միադույն իււցի։ Թասերից մեկի մակերեսը պատած է կարմիր անգորով և փայլեցրած է։ Պսակը հարդարված է սևով արված ադեղնաձև, զիգզագաձև

¹⁰ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանում գտնված գունազարդ խեցեղենի մի քանի նմուշներ, ՊՂԶ, 1966, № 1, էջ 255, ադ. II, 1.

¹¹ С. С. Бессонова, Раскопки некрополя Пантикапея в 1963—1964 гг., СА, 1969, № 1, стр. 141—142, рис. 7.

¹² B. Hroudá, Teil Halaf, Vierter Band, Berlin, 1962, Taf. 81, 117.

Նկ. 33. 1, 4—դամբ. № 48, 2, 6, 8—դամբ. № 49, 3, 7, 10—դամբ. № 50, 9, 11, 13—դամբ. № 51

զծւում, թասը ներսից նույնպես ունի իրեք իրար մեջ արված ղույզ եռանկյունիներ (նկ. 22,¹¹)։ Մակերեսը փայլեցված է։ Այս թասն իր ձևով ու ղարդերով աղերսվում է Արմավիրից հայանարերված թասերի հետ¹³։ Ի. Կարապետյանը դրանք համարում է ուրարտական խեցեղենից սերած և թվագրում է մ. թ. ա. V—III դարերով¹⁴, իսկ Գ. Տիրացյանը ուղիղ, թեթևակի պրոֆիլավորված պսակող թասերը կապում է փոքրասիական փոյսզիական¹⁵ խեցեղենի հետ, նշելով, որ դրանց մեջ կան ավելի վաղ շրջանի և համաժամանակյա ղուղա-հեռներ¹⁶։

Թևե ռացառված չէ այդօրինակ թասերի կապը ուրարտական և փոյսզիական խեցեղեն ձևերի հետ, յի կարելի ամանեսել նաև սկահակների հետ ունեցած կապը, որոնց նմանությունն ակնհայտ է։ Ինչ վերաբերում է Արմավիրի թասերի ժամանակին, ապա դրանք կարող են վերաբերել մ. թ. ա. II—I դարերին։ Իսկ այն փաստը, որ այդ թասերը իրենց ղուղահեռները չունեն Իջևանի, Շամշադինի, Զրառատի, Աթարբեկյանի, Սևանի V—III դարերով թվագրվող նյութերի մեջ, խոսում է դրանց ավելի ուշ ժամանակաշրջանին վերաբերելու օգտին։ Այդ է վկայում նաև Արտաշատի հարավարևելյան դամբարանադաշտից (զամբ. № 40) գտնված թասը, որը մ. թ. ա. II դարից ավելի վաղ չի կարող լինել։ Վերջինիս ոչ միայն ներսի ղարդերն են համընկնում Արմավիրի թասի հետ, այլև չափերն ու ձևերը։

Այս խմբի աարատեսակները հանդիսացող թասերից մյուսներն ունեն 18—22 սմ տրամադիտ, 5—7 սմ բարձրություն, արբար լայնություն ու խորություն ներճկված վիզ, 1—1,5 սմ լայնությամբ պսակները հորիզոնական են կամ թեքությամբ դուրս ու ներս լայնացող։

Այդ թասերից երկուսը պատած են կարմիր անդորով և փայլեցրած են, իսկ մյուսների մակերեսները հարթ են ու անփայլ։ Թասերից չորսի պսակներն են ղարդարված միայն, իսկ մեկի՝ նաև ներսը։ Վերջինիս շրթի կարմիր ֆոնի վրա սևով արված երեքական ուղիղ դժերը անկյունագծով իրար են միանում ալիքաձև դժերով (նկ. 41, 2)։ Այսինքն՝ այն նույնությամբ կրկնում է Արմավիրի¹⁷ վերոհիշյալ թասի պսակի ղարդը։ Արաաշատի թասի ներսի մասը հարդարված է նաև կենաց ծառի (եղևնաձև) պատկերով։ Նման հեաաքքի հարդարանքով կիսաձվաձև թաս է հայտնարերվել Արտաշատի VIII բլրից։ Ծյն զու-

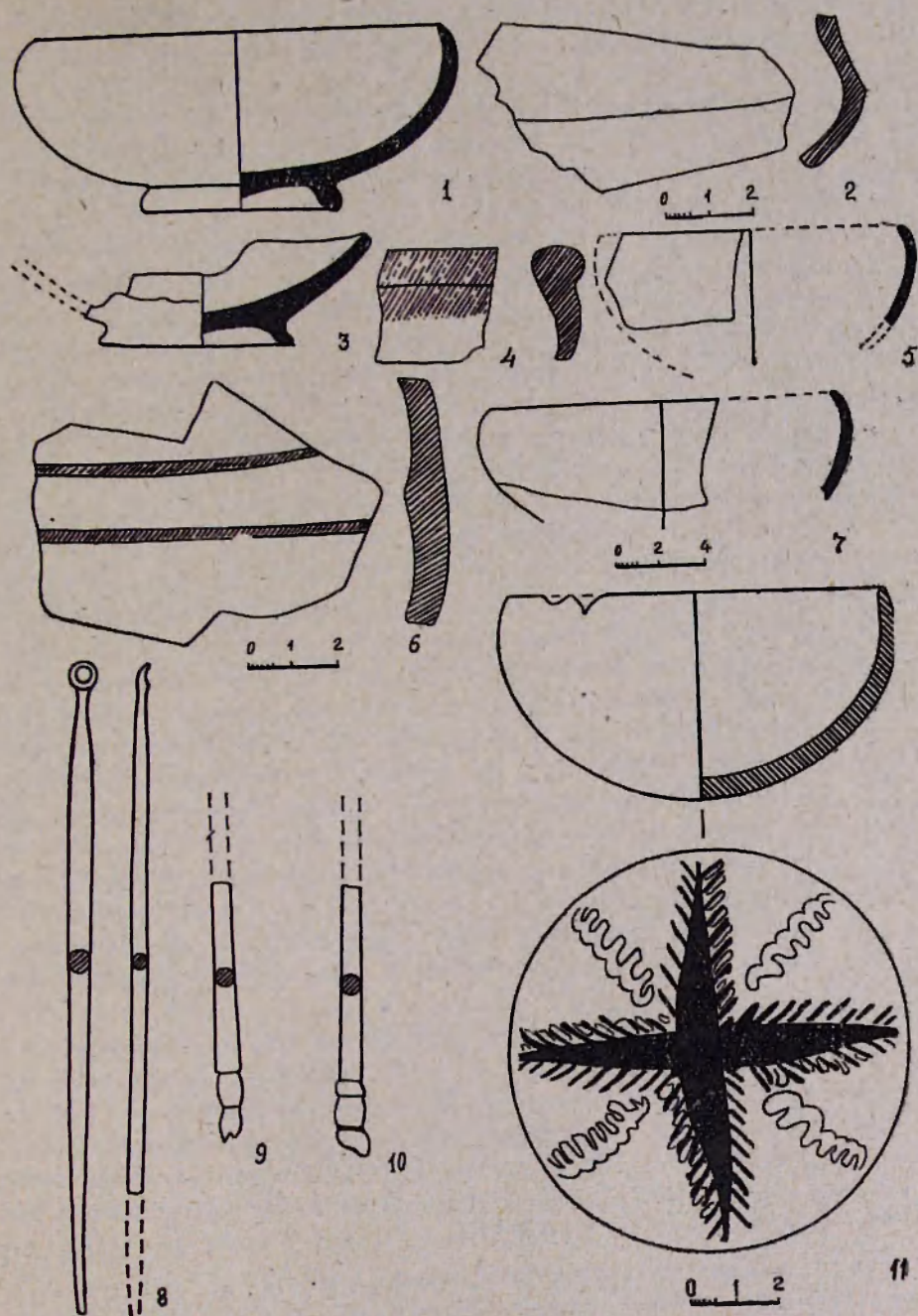
¹³ Գ. Ա. Տիրացյան, Արմավիրի պեղումները, նկ. 3գ, ՏԿ՝ նաև Արմավիրի 1969 թ. պեղումներից հայանարերված օրինակները, № 76, 131, 1970, № 45։

¹⁴ Ի. Կարապետյան, Մ. թ. ա. VI—III դարերի վաղ հայկական թասերի մի խումբ, ՊՔԶ, 1971, № 3. էջ 277—279, նկ. 5, 6։

¹⁵ Գ. Ա. Тирация, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира, стр. 220, табл. I, 7։

¹⁶ W. Orthman, Untersuchungen auf dem Asarçic Hüyük bei Ilca, I.M., Bd. 16. 1966, Abb. 14, 5; H. H. Von der Osten, The Alshar Hüyük, Part III, fig. 30, pl. IX; K. Bittel, H. G. Güterbock, Bogazkoy, Neue Untersuchungen in der hethitischen Hauptstadt, Abhandlungen, Jahrgang, 1935, Berlin, 1936, Taf. 19, 11, 12, Taf. 20, 7; C. H. Emilie Haspels, La cite de Midas, Céramique et trouvailles diverses phrygie, III, Paris, 1951, pl. 27, s. 28, 5, 6։

¹⁷ Ի. Կարապետյան, նշվ. աշխ., նկ. 6։

Նկ. 34. 1—դամբ. № 54, 2—5—դամբ. № 55, 6, 7—դամբ. № 57, 8—11—դամբ. № 79

նադարձված է նաև գրսից: Այս թառերն իրենց դարդերի բովանդակությամբ, ամենայն հավանականությամբ, կառված են ծիսական տրալուզությունների հետ:

Թասերից հրկուսի ուսակները ղարդարված են կարմիրով արված դծերով, որոնք իրարից անջատված են համաշափ լայն շերտերով (նկ. 36, 6, 8, 10, 12, 41, 1): Չնայած նման ձևեր ու դարդեր հանդիպում են նաև Արմավիրում¹⁸, սակայն թառերի այս ձևերն ու հարդարանքը բնորոշ են հատկապես Արտաշատի II—I դարերի խեցեղենի համար: Այդ ձևն ունեցող նման հարդարանքով թասեր մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Արաաշատի I, II, VII, VIII բլուրների մ. թ. ա. II—I դարերի շերտերի պեղումներից: Թասերից մյուսի սլասկին, դեղնավուն ֆոնի վրա, շաղանակադույնով արված է ծաղկաշղթայաձև դարդ, որը փայլեցված է: Անոթի կարմիր ֆոնից նման եղանակով անշատված ու դարդարված պսակը դեղեցիկ տեսք է տալիս ու աշխուժություն հաղորդում թասին: Մաղկաշղթայաձև նման դարդերը նույնպես Արաաշատի մ. թ. ա. II—I դարերի խեցեղենի ոտորածված դարդերից են, որոնցից մեծ թվով հայտնաբերվել են Արտաշատի բլուրներից:

Գունադարդ թասերից վերջինի ուսակը հարդարված է դարչնագույն ֆոնի վրա կարմիրով արված եռանկյունաձև և նետասլաք հիշեցնող, մեկընդմեջ պատկերված եռանկյունիներով (նկ. 36, 12): Նման զարդեր հանդիպում են Արմավիրի¹⁹ և Արտաշատի թասերի վրա: Այս ձևի դարդերը դալիս են ուրարական շրջանից և լայն տարածում են ստանում հելլենիստական շրջանում:

Այս խմբին վերաբերող թասերից մեկն անդարդ է, ներձկված վզով, հասակը ներձկված (պսակի ար. 13 սմ, բարձր. 4 սմ, հատ. տր. 5, 6 սմ): Ասկերեսը պատած է շագանակադույն անգորով և փայլեցված է (նկ. 10, 3, հարավարեելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 19): Արտաշատի պեղումներից սկսվում—շարունակվում են նաև հետաքայում, հասնելով մինչև մ. թ. I դարը: Մեր թասը կարող է պատկանել մ. թ. ա. I դարի վերջին:

Արաաշատի դամբարանադաշտերից՝ մակերեսից և դամբարաններից հայտնաբերվել են դունազարդ խեցեղենի մի շարք բեկորներ, որոնց ձևերը վերականգնել հնարավոր չէ:

Առավել հետաքրքիր բեկորների թվին են պատկանում հարավարեելյան դամբարանադաշտից գտնված (դամբ. № 40), կաթնավուն մանրահատիկ լավ հունցած կավից, ձեռքով պատրաստված մեծ անոթի բեկորները: Մակերեսը հարթեցված է, թեթևակի փայլեցված: Թրծումը հավասար է բարձր ջերմաստիճանի տակ կատարված, խեցին գնդուն (նկ. 22, 1): Թրծելիս անոթի մակերեսը տեղ-տեղ ստացել է ռոց վարդադույն երանգ: Մակերեսին մուգ կարմիրով արված են եռանկյունաձև, եղևնաձև ծառերի նման զարդեր, որոնց լրիվ պատկերը վերա-

¹⁸ Գ. Ա. Տիրացյան, Արմավիրի 1973 թ. պեղումների նյութերից, ՊՐԶ, 1974, № 3, նկ. 3. Նույնի, Արմավիրի պեղումները, «Լրարեր» (հաս. գիտ.), 1972, № 2, նկ. 7. Նույնի, Շնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, նկ. 3:

¹⁹ Ի. Կարապետյան, ադ. աշխ., նկ. 4. Գ. Ա. Տիրացյան, Արմավիրի 1973 թ. պեղումների նյութերից, նկ. 3:

կանգնել ղժրախաարար հնարավոր չէ: Չնայած անոթի մեծությանը, նրա պահանջները բավականին բարակ են: Հարկ է նկատել, որ կաթնավուն կավ օգտագործվել է հաակապես ջնարակած խեցեղեն պատրաստելու համար: Այս անոթը ևս ղամրարանային մյուս նյութերով, մշակումով, համեմատաբար անփայլ նկարազարդումով կարող է թվագրվել մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսով:

Հետաքրքրության արժանի են տափաշները: Դրանցից մեկը գտնվել է արևելյան դամբարանազոտից, կարասային թաղման մեջ (ղամբ. № 1): Նրա մի կողմն ավելի ուռուցիկ է, քան մյուսը (տախա. VIII, նկ. 35, 1): Ունի երկու ափակ կանթ: Ուռուցիկ կողմում ղարլնագույն ֆոնի վրա կարմիրով արված է սպիրալաձև ղարդ: Մյուս կողմում երևում են կարմիր ժապավենի մասերը (բարձր. 40 սմ, պս. ար. 10 սմ): Տափաշներից մյուսը գտնվել է հարավ-արևելյան դամբարանազոտից: Այն թուխ, խոշորահասակ կավից է, ուսերին ունի երկու փոքր կլոր կանթ. (տախա. VII, նկ. 5, 3): Մի կողմն ավելի ուռուցիկ է, քան մյուսը: Սակայն մինչև այժմ հայտնի տափաշներից տարբերվում է թուխ գույնով և հատակի մոտ ունեցած խուլ ելուստով, որն, ըստ երևույթին, հենելու, կանգնեցնելու համար է արված (տր. 34 սմ): Մակերեսը փայլեցված է (ղամբ. № 12):

Տափաշները հելլենիսական շրջանի խեցեղենի ամենաընդունյալ ձևերից են: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Հայաստանի հելլենիսական շրջանի և հելլենիստական շերակը ունեցող բոլոր հուշարձաններում, Արամավիրում²⁰, Գառնիում, Արաշաատում, Դվինում²¹, Օշականում²² և այլուր: Դրանք ձեռքով պարասաված երկու կողմից սեղմված անոթներ են և իրարից տարբերվում են չափերով ու նոսրացող ուռուցիկությամբ: Այս անսակեաից հետաքրքիր են Արաշաատի դամբարաններից ու բլուրներից հայտնաբերված տափաշները: Դրանց մի կողմն ավելի ուռուցիկ է, քան մյուսը, որը անղափոխելիս հենելու համար ավելի հարմար էր: Տափաշները մեծ մասամբ հարգարված են լինում բաց ֆոնի վրա արված կարմիր և շագանակագույն համակենտրոն շրջաններով, Նրբման կենսաբանական շրջանները ունենում են խաչաձև կամ անվաճե ժապավեններ: Համեմատաբար փոքր չափերի տափաշները հարգարված են ավելի բազմազան ու ճոխ ղարդերով:

Արտաշատի դամբարաններից գտնված սպիրալաձև ղարդով տափաշի ղարդով և արևաշատի VII բլրի մ. թ. ա. II դարի շերտին վերաբերող նման ղարդով ու մշակումով տափաշի հետ (1974 թ., № 17):

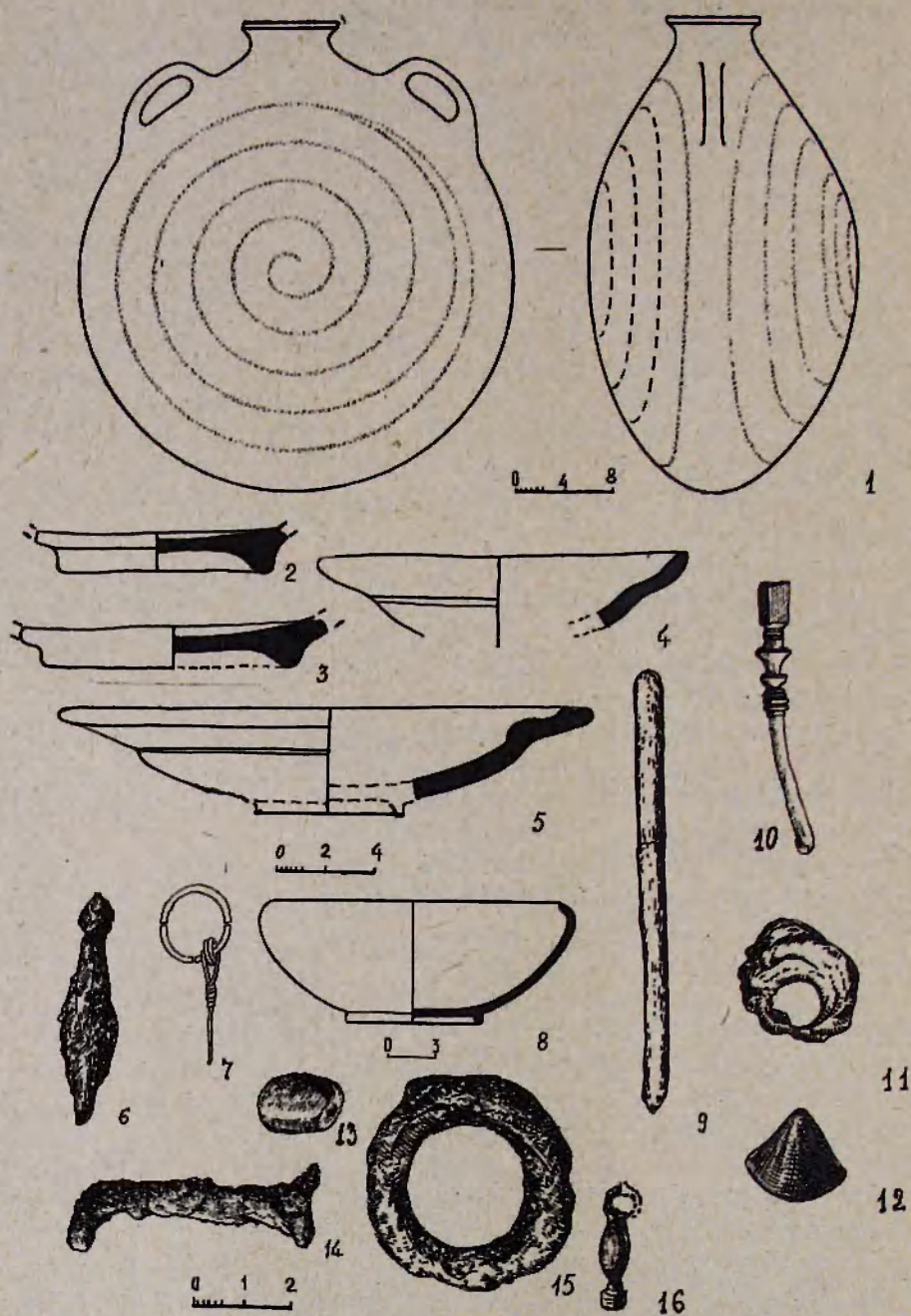
Դամբարանից գտնված վերահիշյալ տափաշի իր մշակումով, որը դեռևս հարազատ է մնացել հելլենիստական խեցեղեղեթության լավագույն ավանդներին, իր ձևով և ղուգահեռներով կարող է թվագրվել մ. թ. ա. I դարով:

Արտաշատի դամբարաններից գտնված թուխ, ելուստով տափաշի ղարդով

²⁰ Г. А. Тирация, О расписной керамике древней Армении (VI в. до н. э.—III в. н. э.), ИФЖ, 1965, № 3, стр. 277, табл. II, 4, 5; 'նույնի' Древнеармянская керамика из раскопок Армавира, стр. 222, табл. I, 14, III, 11; Б. Н. Аракелян, Результаты изучения древнего Армавира, стр. 169, табл. III, рис. 2, IV, рис. 4.

²¹ Գ. Քոչարյան, նշվ. աշխ., էջ 83, նկ. 1:

²² С. А. Есаян, А. А. Калантарян, նշվ. աշխ., էջ 31, աշխ. II, 1, 2:

Նկ. 35. 1—5—դամբ. № 1, 6, 10, 12, 13—16 աբեկլան դամբարանադաշտից, 7—դամբ. № 3, 8—դամբ. № 4, 9, 11—դամբ. № 9

ներվել է մ. թ. I դարին սլաականող, ճիշտ թվագրվող խեցեղեն անոթների հետ՝ սկյուտեղի, կարմիր անդորով սլաած փայլեցրած դնդաձև իրանով երկկանթանի ջրամանի, ուրբած, շորս կանթով կճաճի և այլն: Տափաշիշը կարելի է համարել այդօրինակ անոթների ամենաուշ օրինակներից մեկը: Այն կարող է ուստկանել մ. թ. ա. I դարի սկզբին—մ. թ. I դարի սկզբին:

Արտաշատից և Օշականից հայտնաբերված սպիրալաձև և շրջանների մեջ արված երկղույն յուրօրինակ թուչնաձև զտրդերով ապփաշշերը լրացնում, հարստացնում են մինչ այժմ հայտնի տափաշշերի ղարդաձևերը:

Փոքր Ասիայում տափաշշերը հայտնի են դեռևս II հազարամյակի կեսերից²³, Սակայն տափաշշերն ամենուրեք տարածում են ոտանում հելլենիստական շրջանում և այն պետք է համարել հելլենիստական երևույթ: Տափաշշերը Հայաստանում գոյաակում են մինչև մ. թ. I դարի կեսը: Մ. թ. ա. I դարի կեսից հանգես են գալիս նաև զնդաձև տափաշշերը՝ մինչև մ. թ. II դարը:

Արաաշատի դամբարանադաշտներից հայտնաբերված դոնադարդ խեցեղենից ուշադրության արժանի են նաև արևելյան դամբարանադաշտից գտնված անոթի ուսի բեկորը և ափսեի հաաակի մասը: Առաջինի (արևելյան դամբարանադաշտ, նկ. 36, 1—5, 9, 11, 13) մակերեսին, վիզն իրանից անջատող ակոսավար գսաուց ներքև, սպիտակամուռն ֆոնի վրա, սլաակերված են սուր ծայրերը ներքև ուղղված կարմրավուն եռանկյունիներ: Վզին, վլից ներքև և ընդհանրապես նման եռանկյունիներից կաղմված գոտիներ շաա են հայտնաբերվել Արմավիրից²⁴, Արտաշատի բլուրներից, Գառնիից և այլ վայրերից²⁵, խեցանոթների մակերեսները գունավոր եսանկյունաձև վարդերով հարդարելու ավանդները գալիս են մ. թ. ա. II հազարամյակից: Դրանք հանդիպում են ուրարտական²⁶ կարասների, երկկանթանի անոթների, կճոճների ու փուլուղիական²⁷ և վաղ հայկական անոթների վրա: Սակայն, առավել հաճախ, իրրև առանձին ղարդաձև կամ այլ վարդաձևերի հեա միասին, այն հանդիպում է հելլենիստական խեցեղենի վրա: Մեր օրինակի միայն ղարդերն են փայլեցված, որը, ինչպես վերը նշեցինք, Արաաշատի մ. թ. ա. I դարի խեցեղենի ընտրող գծերից մեկն է:

Բեկորներից մյուսը, ափսեի հաաակն, ունի ցածր օղակաձև ուռք, դրսից

²³ Tahsin Özgür, Granbungene von 1950 in Kültepe, Beleten, XVII, 65, Ankara, 1953, S. 116, Abb. 19, 20.

²⁴ Գ. Ա. Տիրացյան, Հացավան տարոցի 1962 թ. պեղումները, ԳԱՏ, 1963, №12, էջ 108, նկ. 6, Ժ. Ի. Խաչատրյան, Հայաստանի մ. թ. ա. VII—I դարերի խեցեղենի ընտրող մի ձև, էջ 272—274, տախա. III,⁶ A. A. Мартуроян, Архистихниини, рнс. 23а, 6.

²⁵ Ժ. Ի. Խաչատրյան, Հայաստանում գտնված գունազարդ խեցեղենի մի ձանի նմուշները, էջ 254, աախա. I, 2. Գ. Տիրացյան, նվլ- աշխ., տախա. I:

²⁶ Գ. Ա. Տիրացյան, Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Արեմենյան Իրանը, ՊՐՀ, 1964, № 2, էջ 162, աախա. 11, 1. Մ. Իսախանյան, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմությունը (ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների), Երևան, 1971, էջ 111—112, աղ. XXVII, A. A. Мартуроян, Архистихниини, рнс. 72; С. И. Ходжан, Керамика Эребуни. Сообщения ГИМН. IV, М., 1968, стр. 136, 140, табл. 11, 1, 5-7.

²⁷ E. Akurgal, Phrygische Kunst, Ankara, 1955, տախա. 33; E. Akurgal, H. Budde, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope, Turk Tarih Kurumu Yayınları, V, № 14, Ankara, 1956, Taf. III.

պատած է դարչնագույն անգորով և փայլեցրած է: Ներսից, ղեղնասղիաակա-
վուն ֆոնի վրա մուգ կարմիրով արված են երկրաչափական դարձեր՝ ղիղզա-
դած, շեղանկյունաձև, շրջանաձև և այլն, որոնք նվերված են մուգ շագանա-
կադույն գծերով (նկ. 36, 5):

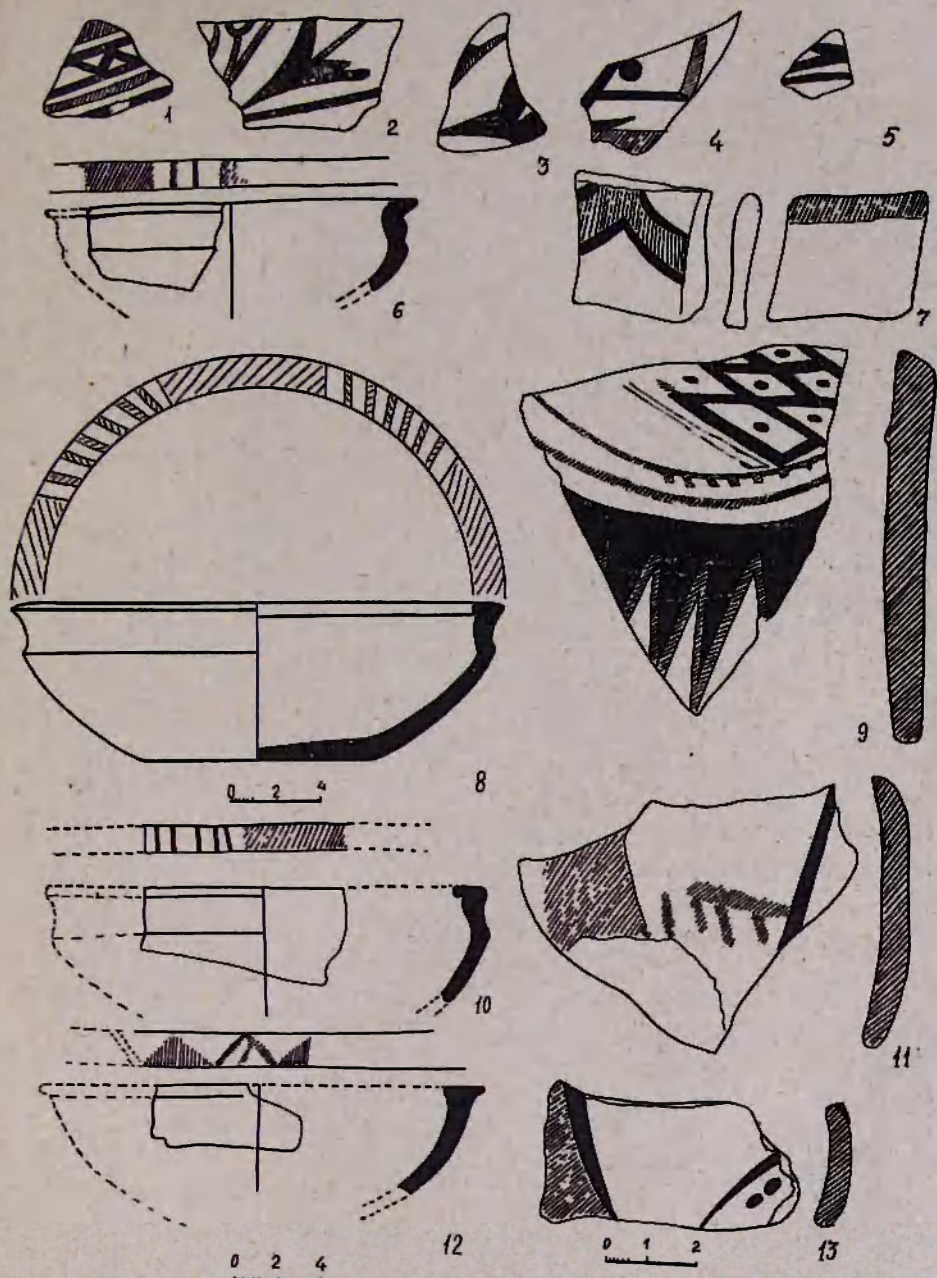
Ամենայն հավանականությամբ, հատակը պատկանում է փռված ափսեի:
Սակայն նրա քիչ ռարձրացող իրանը ընդող է հելլենիստական խեցեղեն ափ-
սենների, ինչպես հանդիպում են հարևան երկրների անտիկ հուշարձաններում²⁸,
Սրանք մ. թ. առաջին դարերի հռոմեական կարմիր լաքավոր խեցեղենի օրինա-
կով պարաստված սկուտեղի և ափսենների նախատիպերն են: Կարելի է սսել,
որ այդօրինակ ափսենների ձևերը Հայաստան են թափանցել մ. թ. ա. I դարում,
սակայն գունավարդվել են և ստացել տեղական խեցեղենին ընդող կերպա-
րանք:

Այսպիսով, Արտաշատի դամբարաններից հայտնարեցրված գունավարդ
խեցեղենը թեև քանակով փոքրաթիվ է, սակայն պարունակում է ձևերի ու
հարդարանքի աեսակետից մի քանի հեաաքքի օրինակներ, որոնք կազմում
են Արաաշատ քաղաքի խեցեղենի մասը, այսինքն՝ պարաստված են Արտա-
շատում: Այն Հայաստանի գունազարդ խեցեղենի պլանդների շարունակու-
թյունն է: Ամենայն հավանականությամբ, սկզբնական շրջանում այն կրել է
Հայաստանի վաղ հելլենիստական շրջանի ավելի դարգացած կենտրոնների
(Արմավիրի) գունազարդ խեցեղենի աղղեցությանը: Դա զգացվում է հատկա-
պես Արաաշատի մ. թ. ա. II դարի խեցեղեն ձևերի ու զարդերի վրա: Այսինքն՝
շատ ձևեր կրկնում են Արմավիրի գունազարդ խեցեղենի գույներն ու զարդերը:
Հնարավոր է. որ աւանձին անոթներ ներմուծվել են Արմավիրից: Այդպիսիք
կարող են լինել, օրինակ, կիսաղնդաձև թասը, հարթ հաաակով եղենաձև դար-
դերով թասերը և այլն, որոնք հելլենիստական (Արմավիր) գունազարդ
խեցեղենի ընդող ձևերից են: Հետագայում դարգացումը գնացել է ինքնուրույն
ճանապարհով, մի շարք ձևեր ուղղակի չեն հարաաեել և առաիճանարար դուրս
են մղվել, իսկ որող ձևեր ամուր մտել են կենցաղի մեշ և լայն աարածում սաա-
ցել: Արաաշատի խեցեղենի վրա մեծ աղղեցություն է թողել նաև ներմուծված
խեցեղենը, որոնց մի մասը, մասնավորապես. ձկան ափսենները, ընդունվել են և
մեծ քանակությամբ տարեր ղունազարդումով արաաղրվել: Արաաշաաը
մ. թ. ա. II—I դարերում դարձել էր ավլալ ժամանակաշրջանի արհեստա-
զործության, այդ թվում նաև խեցեգործության կարևոր կենտրոններից և
ուղղություն ավողներից սեկը: Արտաշատի խեցեղեն արաաղրանքը հավսնա-
րար արաահանվել է Հայաստանի տարեր շրջաններ, Գառնի, Դվին, Հացավան
և այլ վայրեր:

2. I—III դդ. Խեցեղեն

Արտաշատի դամբարաններում հայտնաքերված խեցեղենի մեշ գերակշող
մասը մ. թ. առաջին դարերի խեցեղեն անոթներն են՝ տարեր չափերի ու
ձևերի կարասներ, կճուճներ, ռափորներ, թասեր, սկուտեղներ, ափսեններ և այլն:

²⁸ Jörg Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, Berlin, 1968, Taf. 1, C₃
F. K. Dörner and T. A. Goell, Arsamela am Nymphaios. Berlin, 1963, pl. 67, 5.

Նկ. 36. 1—13—աբեկյան դամբարանադաշտից

Դրանք մասամբ հեղինակության և նախորդ շրջաններից եկող, ավանդական ձևերի շարունակությունն ու վարդապետման են, մասամբ էլ երևան են գալիս նոր ձևեր՝ հումեական շրջանի խեցեղենի ազդեցությունով: Մ. թ. առաջին դարերում, Հայաստանում, ինչպես Արաաշատի պեղումներն են ցույց տալիս, նկատելիորեն ավելանում է ներմուծված խեցեղենի քանակը, որը արդյունք է սոսնա-անտեսական կապերի ընդլայնման և Հայաստանի քաղաքական ու անասնա-կան դերի աճման, որը սկսվել էր դեռևս Արաաշատյանների ժամանակ և շարունակվում էր Արշակունիների օրոք: Հեղինակության շրջանում սկսված առհասարակագործության վերելքը բուռն ձևով շարունակվում է մ. թ. առաջին դարերում: Այս շրջանի խեցեղենն արաաշատյանք Դիմոսիանում պատրաստված է դուրզի վրա: Դուրզի անիվը լայն հնարավորություն է ստեղծում մասսայա-կան արաաշատյան համար, բարձրացնում արաաշատյանի որակը: Այն պահանջում է ավելի մանրահատիկ, լավ հունցած կավ, կավանաթների խեցին ավելի բարակ է լինում, բարձրանում է թրծման որակը՝ այն դառնում է հավասար, Անոթների մի մասի փայլեցումը կատարվում է դուրզի վրա, որը, նույնպես, արաաշատյան է արաաշատյան ընթացքը:

Մ. թ. առաջին դարերի խեցեղենի մեջ ուշադրավ են տափակ, ցածր եզրե-լով ափսեներն ու սկուտեղները, որոնք իրարից միայն չափերով են տարբեր-վում: Այդպիսի անոթների թիվը բավական մեծ է: Դրանք հայտնաբերվել են արևելյան, հարավարևելյան (տախտ. XIV, 1-7, նկ. 7, 12, 13, 15, 16, 37, 89, 47, դամբ. № 12, 13, 21, 24, 27, 30, 40, 42, 45) և արևմր-յան (դամբ. № 69) դամբարաններից ու դամբարանադաշտերից:

Ափսեներն ու սկուտեղները պատրաստված են դուրզի վրա և ունեն օղա-կաձև ցածր ուս, ուղղահայաց ցածր եզրեր, որոնք դրսից լինում են քիչ կլո-րավուն, ներսից՝ թեթև թեթևությամբ: Մակերեսները պատած են դաբնադույն ու կարմրավուն անդորով, որը լինում է երբեմն անհավասար քսած, ուստի տա-կից երևում է անոթի ավելի բաց դույնի մեկերեսը: Փայլեցումը կատարված է դուրզի վրա, խնամքով:

Սկուտեղները ներսից, երբեմն նաև դրսից, հատակին ունենում են, նախ-քան թրծելը, սեղմելու միջոցով արված, 3—6 զծերից կաղմված, համակենտ-րոն շրջաններ: Ափսեների պսակի տրամագիծն է 16—20 սմ, բարձրությունը՝ 2,5—4 սմ, հասակի արամագիծը՝ 7—8 սմ, Սկուտեղներինը՝ պսակի տր.՝ 28—42 սմ, բարձրությունը՝ 3,5—5 սմ, օղակաձև ուսերի տրամագիծը՝ 14—32 սմ:

Ափսեներ և սկուտեղներ շատ են հայտնաբերվել նաև Արաաշատի բլուր-ների մ. թ. I—II դարերի շերտերից², Այդպիսի ափսեներ և սկուտեղներ դանվել են նաև Գառնիից³, որոնք նույնպես թվագրվում են մ. թ. I—II դարերով, Դվի-նից⁴, որը, դատելով համեմատական նյութից, կարող է վերաբերել մ. թ. I դարին:

¹ Փ. Н. Тер-Мартиросов, Античные печи из раскопок Арташата, ВОН, 1975, № 7, стр. 83—84.

² Վ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կանեցյան, *մյս. աշխ.*, էջ 82 և հտ., տախտ. II₁₀—13 15, 20:

³ «Гарни», I, стр. 41, рис. 28 (տե՛ս նաև ԳԳԹ № 1967(37)).

⁴ Գ. Քաչադյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 91—92:

Ափսեաներն ու սկուտեղները գալիս են դեռևս հելլենիստական շրջանից, երբ դրանք քիչ ավելի թեք կողեր ունեին և ավելի խորն էին: Իսկ այն ձեռք, ինչպես հանդիպում են մեկ մատ, ավելի բնորոշ են հռոմեական շրջանին: Այդպիսիք պարաստվում են սչ միայն լուսն Խալիայում, այլև Կոթրասիական կենտրոններում: Դեղնավուն կավից պարաստված ներմուծված սկուտեղների ռեկորներ, կարմիր և մուգ կարմիր լաքով պատած, հայտնաբերվել են Արաաշատի⁵ I, VII, VIII բլուրներից, դամբարանադաշաներից և Գառնիից: Այդպիսի ափսեաներ և սկուտեղներ գտնվել են Աթենքի ադոնայից⁶ (մ. թ. ա. II—մ. թ. I դդ.) Անտիոքից⁷ «Պերգամոնյան» (մ. թ. ա. II դ. վերջ մինչև օգոստոսյան շրջանի վերջ), Միդեակիայից⁸, որը համարվում է Կոթրասիական (մ. թ. I դ. կեսեր), Կեսիից⁹ (մ. թ. I—II դդ.), Ֆանագորիայից¹⁰ (մ. թ. ա. I—մ. թ. II դդ.) և այլ վայրերից¹¹:

Արաաշատից հայտնաբերված սկուտեղներն ու ափսեաները Կոթրասիական կենտրոններից ներմուծված հռոմեական կարմիր լաքավոր խեցեղենի ընդօրինակությամբ են: Չնայած դրանք հռոմեական խեցեղենի նրբությունն ու որակը չունեն և պատած չեն լաքով, սակայն իբեցն մշակվածությամբ մ. թ. I—II դարերի Հայաստանի խեցեղենի լավագույն օրինակներից են: Արաաշատի սկեղումները վկայում են, որ դրանք մեզ մոտ հանդես են գալիս մ. թ. I դ. սկզբներից և հարատևում են մինչև II դարի վերջը: Արաաշատի դամբարաններից հայտնաբերված խեցեղենի մի մասը, ինչպես № 24, 40, 45 դամբարաններից գտնվածներն են, հարակից մյուս նյութերով թվագրվում են մ. թ. I դարով, իսկ մյուսները՝ I—II դարերով: Իսկ վերաբերում է համեմատաբար խորը ափսեաներին (հարավարևմտյան, դամբ. № 30, արևմտյան, դամբ. № 69), չնայած իրենց հնատիպության, պետք է համարվեն I—II դարերի ափսեաների տարածեցումները:

Նույն մշակումն ունեն նաև ձևավոր պսակով և օղակաձև ոտքով ափսեաները (նկ. 7, 8, 12, 8, 35, 8, 37, 8), որոնցից մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Արաաշատի VIII բլրի մ. թ. I—II դարերի շերտերից¹²: Սրանք իրենց նախատիպերն ունեն Արմավիրից և Արսաշատից գտնված մ. թ. ա. II—I դարերի դունազարդ ափսեաների թվում: Այդպիսիք հանդիպում են նաև «Պերգա-

⁵ Ժ. Գ. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կառնեցյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 83, տախտ. II^{9,14}

⁶ H. S. Robinson, Pottery of the Roman Period, Chronology, The Athenian agora, vol. V, Princeton, 1959, pl. 1, F1; pl. 60, F1; pl. 62, F27.

⁷ F. O. Waage, Antioch on-the-Orontes, IV, Ceramics and Islamic coins. Princeton, 1948, pl. III, 122k, 124f, pl. IV, 126g, 126k.

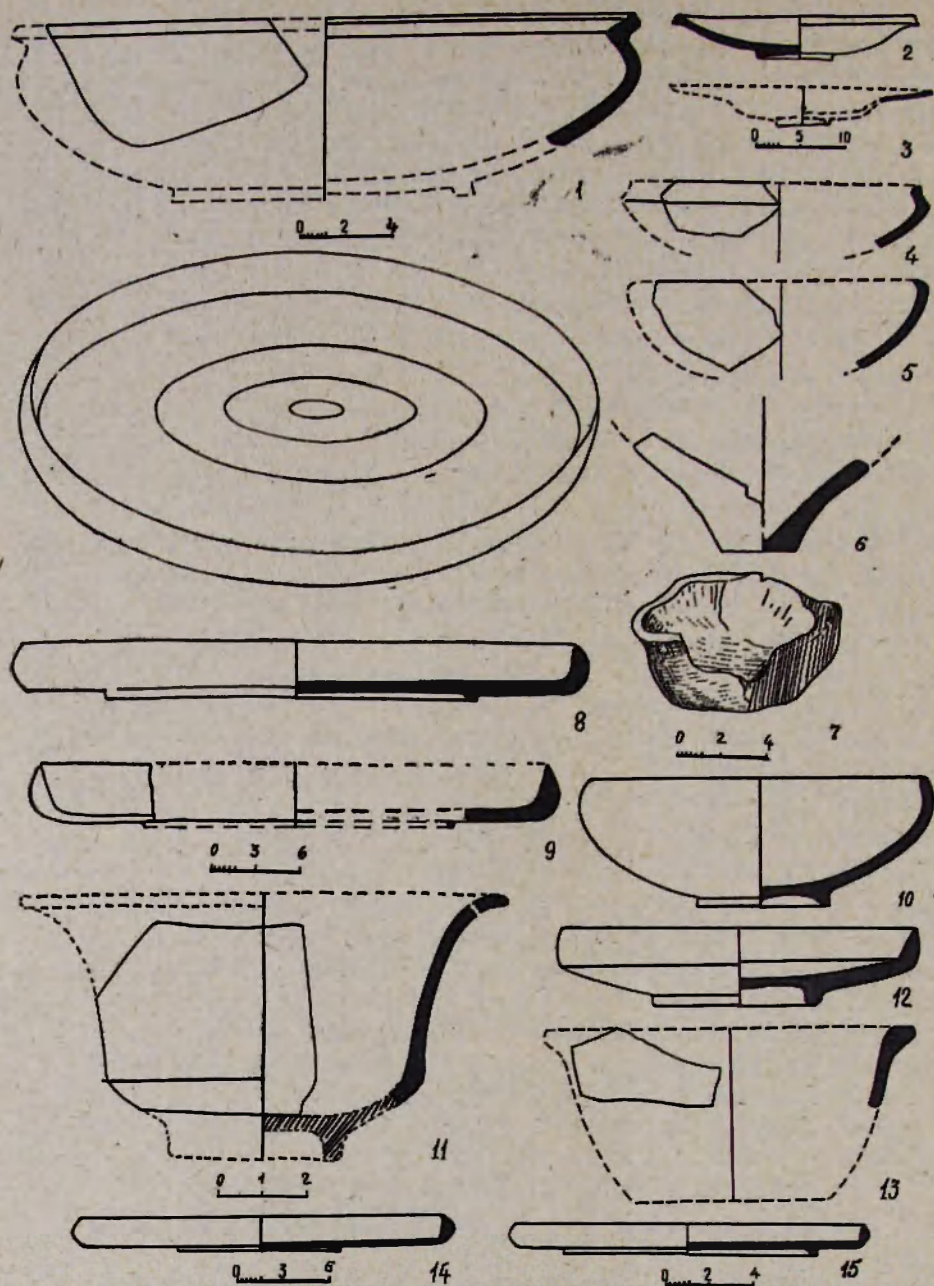
⁸ Т. Н. Книпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э., МИА, 25, М., 1952, стр. 298, рис. 2, 4, 4а.

⁹ Э. Я. Николаева, Раскопки городища Кены в 1964 г., КСИИ, вып. 109, 1967, стр. 98, рис. 36, 13.

¹⁰ И. Д. Марченко, Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950—1951 гг., стр. 120, рис. 4, 11.

¹¹ F. K. Dörner und Theresa Goell, *нշվ. աշխ.*, տախտ. 67, 10.

¹² Ժ. Գ. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կառնեցյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 83, տախտ. II^{16—19}

Նկ. 37. 1—15—արևելյան դամբարանադաշտից

մոնյան» ուշ հելլենիստական կարմիր խեցեղենի¹³ մեջ: Հոմեական¹⁴ կարմիր լաքով պատած խեցեղենի մեջ ևս այս ձևը հանդիպում է (մ. թ. ա. I—մ. թ. II դդ.): Հետևարար, սիեթը է ննթադրել, որ անդական ձևերն հարստացվել են ներմուծված խեցեղենի առանձին դժերով:

Նույն մշակումն ունի նաև Արտաշատի VIII րլրի վրա կարասային թաղու-մից գտնված քրեղանը (տախտ. XIII, 1, նկ. 51, 9): Այն հիշեցնում է փիալաները, սակայն իրանից վզին անցումը փիալաների նման շեշտված չէ, ունի օղակաձև ուռ (պս. տր. 16, 4 սմ, բարձր. 6, 4 սմ, հատ. տր. 7 սմ): Պատրաստված և փայլեցված է դուրզի վրա, մակերեսը պատած է կարմիր անդորով: Նման քրեղան գտնվել է Արտաշատի VIII րլրի I—II դդ. շերտերից (1973 թ. № 995), որն իր ձևով հելլենիստական շրջանի փիալաների հետագա զարգացումն է: Սակայն այդ ձևը ընդհանուր է նաև մ. թ. I—II դարերի հոմեական կարմիր լաքով պատած խեցեղենին:

Այգալիսի քրեղան է գտնվել Կերշի թերակղզուց¹⁵ և թվագրվում է մ. թ. I—II դարերով:

Ուշագրավ է, որ մեր քրեղանն էլ հայանարեղվել է Տրայանոս կայսեր 98—99 թթ. Կապադովկիան Կեսարիայում կտրած արժաթյա գրամի հետ:

Արաշատի դամբարաններից մենք ունենք մի քանի ընկորներ, որոնք առանձին օրինակներ են և չեն միանում ոչ մի իմրի: Դրանցից մեկը հարավ-արևելյան դամբարանադաշտից գտնված (նկ. 5, 3, դամբ. № 12) այլ տիպի քրեղանի ընկոր է: Այն պատրաստված է դուրզի վրա, ունի գուրս լայնացող կլորավուն պսակ, ներձկված վիզ, պատած է դարչնագույն անգորով և լավ փայլեցված է: Այս քրեղանը ձայնակցում է ուրարական անոթների հետ և իր նախատիպերն ունի հելլենիստական շրջանի Արտաշատի թասերի և Արմավիրի¹⁶ քրեղանների մեջ: Արտաշատի թասը դրանց հետագա զարգացումն է: Այն հարակից նյութերով թվագրվում է մ. թ. I դարով:

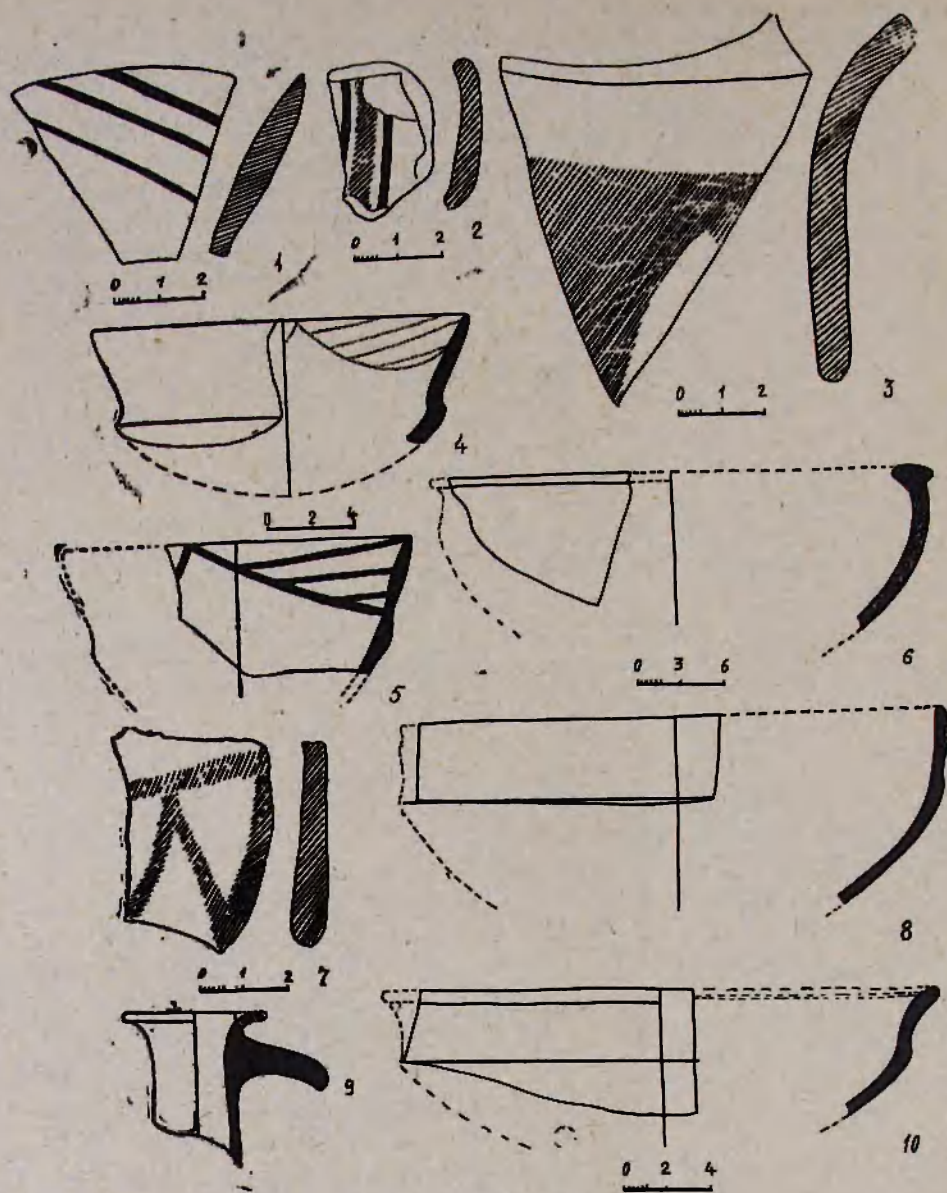
Հեաաքքիթի և մեծ խուսը են կաղմում թասերը, որոնք տարրեր ձևեր, չափեր ու մշակում ունեն: Թասերի մի տեսակն ունի աստիճանաբար կլորավուն վեր ընկած լայնացող իրան, որն ավարտվում է ներս թեքված պսակով և հենված է օղակաձև ոտքի վրա (նկ. 35, 3, արևելյան դամբարանադաշտ, № 114, 115, դամբ. № 4, հարավարևելյան դամբարանադաշտ, նկ. 20, 9, 10, 21, 4, 31, 7, դամբ. № 40, 46 և այլն, բարձր. 7—8 սմ, պս. տր. 17—18 սմ, հատ. տր. 8—9 սմ): Պատրաստված են թուփ, մուգ դարչնագույն ավադախառն կավերից: Ունեն դեղնականաչավուն, անգորով պատած, փայլեցրած և անփայլ մակերես:

¹³ Antioch on-the-Orontes, IV, p. 4—6, pl. IV, ¹³⁷ FP; Homer A. Thompson, Two centuries of Hellenistic pottery, Hesperia, vol. III, Athens, 1934, Fig. 83, E₂₂, 116. D₁; H. Goldman, Excavations at Gözlu Kule, Tarsus, vol. I, The Hellenistic and Roman Periods, Princeton, New Jersey, 1950, 188, 252.

¹⁴ H. S. Robinson, նշվ. աշխ., տախտ. 60, F5; Э. Я. Николаева, նշվ. աշխ., էջ 98, նկ. 36, ¹⁵

¹⁵ В. Ф. Гаўдучевич, Некрополи некоторых Боспорских городов, стр. 209, рис. 71.

¹⁶ Г. А. Тиранян, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира, стр. 220, табл. I 8.

Նկ. 38. 1—10—արևելյան դամբարանադաշտից

Թասերի մյուս խումբը նախորդներից տարբերվում է ավելի էլորավուն իրանով և խորությամբ (տախա. XIII, 2, 3, 4, նկ. 10, 8, 18, 8, 19, 11, 12, 30, 3, 39, 12), պատրաստված են դուրզի վրա, մի մասն ունի դեղնականաչավուն անդոր և անփայլ է, իսկ մյուսը պատած է դարչնագույն և կարմիր անգորով ու դուրզի վրա շառ լավ փայլեցված է: Այս թասերը երբեմն ունենում են ներսում, հատակն ընդգծող, երկու ակոսավոր շրջանադժեր (հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 19, 23, 24, 36, 40, 43, 46, 48, 54, 56, 57, 134, բարձր. 8—10 սմ, պս. տր. 12—25 սմ, հատ. տր. 4, 4—9 սմ):

Մյուսներն ունեն ավելի ուղղահայաց կողեր (նկ. 5, 9, 10, 8, 23, 8, 29, 8, հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 12, 19, 33, 40, 44, 45, արևելյան դամբարանադաշտ, № 139): Դարչնագույն և կարմրավուն անդորով պատած դուրզի վրա փայլեցված այս թասերը նույն մշակումն ունեն, ինչ որ վերոհիշյալ սկուսեղները, ափսեները, սափորները, շրամանները և այլն, որոնք պատրաստված են հումեական կարմիր լաքով պատած խեցեղենի օրինակով: Այս թասերն իրենց նախատիպերն ունեն վաղ հայկական և, հատկապես, հելլենիստական խեցեղենի մեջ, միայն որոշ փոփոխություն են կրել օղակաձև ոտքերի և արտաքին մշակման մեջ: Վերջինս արդյունք է հարևան փոքրասիական երկրներից ներմուծված, հումեական շրջանի խեցեղենի ազդեցության, որոնցից շատ են հայտնաբերվել Արտաշատի I, VII և VIII բլուրներից, հատկապես մ. թ. I—II դարերի շերտերից:

Այգորինակ թասեր դրսևվել են նաև Գաննիի I—II դարերի շերտերից ու դամբարաններից¹⁷:

Այս խմբի թասերի հաճախակի դյուտերը¹⁸ պեղումներից, մ. թ. I—II դարերով թվագրվող շերտերից, վկայում են դրանց առածված լինելու: Մեր թասերը աղերսվում են նաև հումեական շրջանի անոթների հետ: Իլուրատում¹⁹, օրինակ, իրենց տարատեսակներով դրանք շատ են առածված եղել: Սկյուֆական նեապոլում գտնված նման թասերը համարվում են ներմուծված Փոքր Ասիայից, Օլվիայից կամ Խերսոնեսից. դիտվում են որպես հելլենիստական խեցեղենի տարատեսակներ, և թվագրվում են մ. թ. ա. II—I դարերով, իսկ մյուսները մ. թ. I դարից ոչ ուշ²⁰: Ալդպիսի թասերն ունեցել են լոյն տարածում և գտնվել են Օլվիայից²¹, Միրմեկիայից²², որոնք թվագրվում են I դ. վերջով—II դարով: Դրանք քիչ ավելի հաստ պատեր ունեն, և կոպիտ մշակում: Այդ-

¹⁷ «Гарни», II, стр. 51, рис. 20.

¹⁸ Բ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Դ. Կանգրյան, նշվ. աշխ., տախտ. II, 24.

¹⁹ Л. Ф. Силантьева, Краснолаковая керамика из раскопок Илурата, МИА, № 85, Л., 1958, стр. 287—288, рис. 4, 1.

²⁰ Н. Н. Погребова, Погребения в Мавзоле Неаполя Скифского, стр. 112, рис. 13, 4, 22, 3, 30, 7, 34, 1.

²¹ Т. Книпович, Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechischen Städten an der Nord Küste des Schwarzen Meeres, I. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage. Materialien zur römisch-Germanischen Keramik, IV, 1922, taf. II, 32 c.

²² Т. Н. Книпович, նշվ. աշխ., էջ 303, նկ. 3, 6 (тип 14М).

պիսի թասեր են գտնվել նաև Պերգամոնից²³, Տարսուսից²⁴, Աթենքի²⁵ ազորայից և այլ վայրերից²⁶, Այն հանդիպում է նաև «աերա սիգիլատա»²⁷ («terra sigillata») կոչվող խեցեղենի մեջ:

Արտաշատի թասերը, նույն գտնարարներից, ինչպես նաև VIII դրից գտնված դուգահեռ նյութերով, թվագրվում են մ. թ. I—II դարերով:

Հաջորդ խումրը կիսագնդաձև թասերն են, որոնք դատած են մեծ մասամբ ղեղնականաչավուն, երբեմն էլ շագանակագույն անգորով, նրբախեցի են, պատրաստված դարչնագույն մանրահատիկ կավից, դուրդի վրա, մակերեսներն անփայլ են:

Սրանք զրեթե ըլուրն էլ զրսից, վերին մասում, ունեն մեկ կամ երկու գծերից կազմված փորագիր գոտիներ (տր. չօ—16, ըրածր. 8—9 սմ, նկ. 14, 17, 17, 14, 5, 33, 1, հարավարևելյան գամրարանադաշտ, դամբ. № 19, 25, 32, 34, 50): Նման թասեր շատ են հայանարեղվել նաև I, VII և VIII դուրներից մ. թ. ա. I դարի վերջին, մ. թ. I—II դարերին վերաբերող շերտերից: Դժբախտաբար, թասերից ոչ մեկը ամբողջական չէ, բայց, ամենայն հավանականությամբ, զրանց մի մասն օղակաձև ութ է ունեցել: Արտաշատի VII—VIII դուրներից նման ներմուծված անոթների մասեր շատ են հայտնաբերվել²⁸, Դրանք խեցեղենի ամենատարածված օրինակներից են և տեղական, հելլենիստական, կիսագնդաձև թասերի հնագույն դարձացումն են՝ իրենց մշակումով շատ ընդունել մ. թ. I—II դարերի խեցեղենին: Ասկայն հիշյալ թասերը նույնպես աղերսվում են հռոմեական կարմիր լաբով պատած խեցեղենի հետ: Իրենց կառուցվածքով մոտ են Չանգարուկի (Փոքր Ասիա)²⁹ № 20 աիպին, Սամոս կղզուց³⁰, մերձսևծովյան քաղաքների Իլուրատից և Պանտիկապոլոսից (մ. թ. I դ. վերջ) գտնված, Պերգամոնից ներմուծված և Աթենքի³² ազորայից գտնված, հռոմեական շրջանի թասերին:

Հնաաբքբիր է, որ Արտաշատի թասերից երկուսը հարգարված են նաև փորագիր ղուռուց ղեպի հատակն իջնող ակոսավոր ծալավեններով (նկ. 10, 41, 7, դամբ. № 19), որը նույնպես թաց վիճակում է արված, սուր գործիքի օգնությամբ: Դրանց ծալքերը տարրեր երկարությամբ ունեն: Մենք ճիշտ այդպիսի թասերի ընկերներ ունենք Արտաշատի VII և VIII դուրներից, Հայանարեղվել են նաև նման հարգարանքով տարրեր անոթների մասեր, ինչպես նաև ջնարակած մի թասի շրթի ընկերը: Անշուշտ, սրանք ընդօրինակված են մետաղ-

²³ Altertümer von Pergamon, I, II, S. 236, Abb. 61, 10, S. 269, № 16.

²⁴ H. Goldman, նշվ. աշխ., տախտ. 193, № 399, 197, № 612.

²⁵ H. S. Robinson, նշվ. աշխ., տախտ. 19, 8, 9, տախ. 8, H12, pl. 13, K51.

²⁶ W. Orthman, նշվ. աշխ., նկ. 21, 3—5.

²⁷ F. Oswald and T. Pryce, Terra Sigillata, London, 1966, pl. LXIII, 1, 11.

²⁸ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կանեցյան, նշվ. աշխ., էջ 83, 84, տախտ. II, 261.

²⁹ S. Loeschcke, Stgillata Töpferelen in Tschandarli, MDAJ, XXXVI, 1912, taf. XXVIII, 21.

³⁰ W. Technau, Griechische Keramik in Samischen Heralon, MDAJ, LIV, 1929, S. 49, Abb. 39.

³¹ Л. Ф. Силактыева, նշվ. աշխ., նկ. 2, 3, 4, էջ 288.

³² H. S. Robinson, նշվ. աշխ., տախտ. 1, F8—10, 4, g76, g1, g40.

Նկ. 39. 1—13—ւրեկյան դամբարանադաշտից

յա անոթներից, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այդ հարցում որոշակի դեր են խաղացել նաև հորիզոնական և ուղղահայաց առեակոսներով, կաղապարի մեջ փչելու եղանակով պատրաստված ապակյա որվակները, որոնք I—II դարերում լայն տարածում ունեին: Խեցեգործության մեջ այն տարածում ստացավ մ. թ. II դարի վերջերից սկսած:

Հեաաքթիթ խումր են կաղմում հարավարևելյան դամբարանադաշտից դանված թաս-փիալաները: Սրանք իրարից քիչ ատրերվում են ուսակների ձևերով, հարդսրանքով:

Թաս-փիալաներից առաջինը (դամբ. № 12, բարձր. ≈ 5 սմ, լզս. տր. ≈ 11 սմ) ունի ցածր իրան, աղեղնաձև, ներձկված վիղ, որն ավարտվում է գուրս լայնացող եռանկյունաձև պսակով (նկ. 4.15): Պատրաստված է դարչնադույն նրրախեցի կավից, դուրսի վրա: Ներսից պատած է կարմիր, դրսից՝ անփուլթ քսած, անփայլ անգորով: Երկրորդ թասը նախորդից ասրբերվում է ավելի լայն պսակով, որը կողքից ունի ակաստվոր դստի, իրանի սահուն անցում: Պահպանվել է նաև վերջինիս օղակաձև ոտքը: Ներսից հատակն անջատված է զույգ փորադիր շրջանով (նկ. 32, 33, դամբ. № 56, բարձր. 5,1 սմ, լզս. տր. 11,6 սմ, հատ. տր. 4,6 սմ):

Մյուս թասերը, որոնց վերին մասի բեկորներն են պահպանվել, չափերով քիչ ավելի մեծ են, ունեն դուրս թեքված աղեղնաձև պսակներ, մեկը վրաից ուռուցիկ և ներսից ակոսավոր գոտի ունի և տարրերվում է իր կարմիր փալեցրած մակերեսով (նկ. 7, 37, 38, դամբ. № 13, լզս. տր. 18 սմ): Մյուսներն ուղղակի ներսից, պսակի աղեղնաձև մասում, ունեն դույզ ակոսավոր գոտի, որով պսակն անջատվում է իրանից (նկ. 23, 31, 32, դամբ. № 19, 40, 46, լզս. տր. 15—16 սմ):

Խեցեղեն այս անոթները շատ են հանդիպում³³ հարևան հելլենիստական երկրների արտադրանքի մեջ, հատկապես Պերդամոնում, Պրիենայում³⁴ նման թասեր հանդիպում են մ. թ. ա. II դարից, իսկ Օլվիայում և Սկյութական Նեպոլում³⁵ մ. թ. ա. I դարից: Հայաստանում մենք հելլենիստական խեցեղենի մեջ այդպիսի ձևեր չունենք: Սակայն այս թասերը մասսայաբար հանդիպում են հռոմեական շրջանի խեցեղենի մեջ՝ Ասարչիկ Հույունից³⁶, Տարսուսից³⁷, Աթենքի Ագորայից³⁸, Բոսֆորից³⁹ (մ. թ. II—III դդ.): Այդպիսի թասեր կան պար-

³³ Jörg Schäfer, *ԶԳ. աշխ.*, էջ 35—37, տախ. 3, c5, 7—10; David and Joan Oates, *ԶԳ. աշխ.*, տախ. XXIII 8—11; H. Goldman, *ԶԳ. աշխ.*, էջ 172, նկ. 189, E.

³⁴ Th. Wiegand und Hans Schrader, Priene, Berlin, 1904, S. 424, taf. 541, 1.

³⁵ Б. В. Фармаковский, Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г., ИАК, вып. 8, 1903, табл. V, 24; Н. Н. Погребова, Погребения в Мавзолее Неаполя Скифского, стр. 112, рис. 30, а.

³⁶ W. Orthman, *ԶԳ. աշխ.*, էջ 46, նկ. 22, 27.

³⁷ H. Goldman, *ԶԳ. աշխ.*, նկ. 195, 532. նկ. 204, 779, 780.

³⁸ H. S. Robinson, *ԶԳ. աշխ.*, տախ. 5 g65, տախ. 13.K53, տախ. 60, F12, 14, տախ. 66, g53, 65.

³⁹ Н. З. Кукина и Н. П. Сорокина, Стекланные бальзамарии Боспора, ТГЭ, XIII, Л., 1972, рис. 9, 54.

թևական, Մերվի⁴⁰, Տիգրիսի վրայի Սելևկիայի⁴¹, Ուրուկի⁴² հասարակ և ջնարակած խեցեղենի մեջ: Դրանք աղերսվում են Բրիտանական⁴³ թանգարանում պահվող տերա սիգիլատա («terra sigillata») կոչվող խեցեղեն թասերի և հռոմեական խեցեղենի հետ: Հեռավոր նմանություն սնեցող թասեր են հայանարերվել նաև Սուխումի⁴⁴ հին սմրոցից:

Նման թասեր կան Արաաշատի VII և VIII բյուրների I—II դարերի շերտերից: Այսինքն, այդ թասերը հստակ դալու մ. թ. ա. և մ. թ. I դարերի սահմանադրին, հարատևում են մինչև III դ. սկիզբը:

Դրանք կարելի է ասել, որ պատրաստված են հռոմեական ներմուծված խեցեղենի օրինակով: Դժարախտարար, նման թասեր Հայաստանի այլ հնավայրերից մեզ հայանի չեն, որը հնարավորություն կաար սվելի ճիշա որոշելու նրանց աղբյուրները:

Հետաքրքրության արժանի են ձևան ախսները: Դրանց փուլած, քիչ թեք կողերը ներքև կախած պսակ ունեն, ներսից հատակին փոսիկ է արված, որն անջատված է ուղիղ: Մի մասն ունի օղակաձև ուռ, մյուսները՝ քիչ արտահայտված հարթ հասակ (նկ. 3,4, 5,10, 8,11, 9,3, 15,2, 22,5, 33,11, հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 12, 17, 27, 32, 40, 48): Պատաստված են դուրդի վրա, մակերեսները պատած են անփայլ դեղնականաչավուն, երբեմն անփուլթ, ծորացրած կամ կետերով արած կարմիր անդորով: Ձկան ախսները Հայաստանում հանդես են դալիս մ. թ. ա. II դարից սկսած և հանդիսանում են Արաաշատի խեցեղենի բնորոշ ու տարածված ձևերից մեկը: Գունավոր դեղեցիկ դուրդերով հարդարված, փայլեցրած և անփայլ, վերահիշյալների նման մեծ թվով ձկան ախսներ են հայանարերվել Արաաշատի բյուրների պեղումներից: Արմավիրի⁴⁵ բեկորը ծածկված է բաց շագանակագույն փայլեցրած անգուրով: Դրանք հունական աշխարհում լայնորեն աարածված ձկան ախսների բնորոշանությունն են: Ձկան ախսների առկայությունը դամբարաններում ենթադրել է տալիս, որ հոգեհացի ժամանակ զոհարերվել են նաև ձկներ, որը սովորական էր հունական աշխարհում և դադուններում: Ձկան ախսները գոյաակել են մինչև III դարի վերջը, որից հետո այլևս չեն հանդիպում:

Ուշագործության արժանի է VIII բյուրի վրա կարասային թաղումից գտնված դնդաձև իրանով դավաթը (տախա. XIV,5, նկ. 51,5): Այն ունի ներծկված փոքր կլոր կանթ, որն ամրացված է վերին մասում: Մակերեսը պատած է կարմիր անդորով և դուրդի վրա լավ փայլեցված է:

⁴⁰ Л. М. Рутковская, Парфянская керамика древнего Мерва, СА, 1958, № 3, стр. 131, рис. 4, 46.

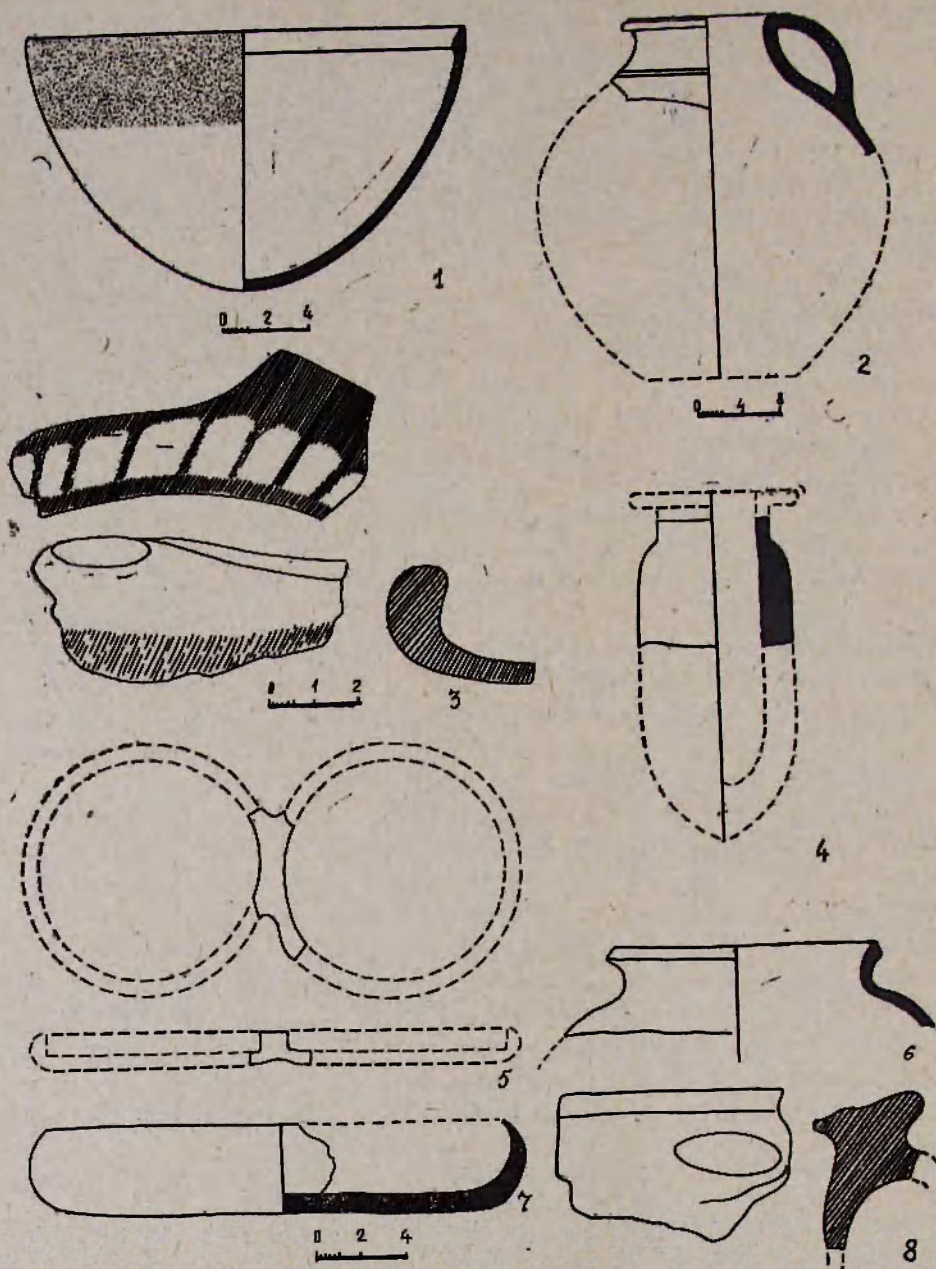
⁴¹ W. C. Debevoise, Parthian Pottery from Seleucia on the Tigris, Michigan, 1934, № 209.

⁴² E. Strommenger, Gefasse aus Uruk von der Neubabylonischen Zeit Bis zu den Sasaniden, Berlin, 1967, T. 7,5.

⁴³ F. Oswald and T. D. Pryce, Terra Sigillata, p. 195, pl. LV4,17; H. B. Walters, M.A., F.S.A., Catalogue of the Roman in the Departments of Antiquities British Museum, pl. XLII,35, pl. XLII,35, pl. XLIII,46,49, pl. XLIV,78,81.

⁴⁴ Р. В. Путиридзе, Краснолаковая керамика из Сухумской древней крепости, МАГК, IV, Тбилиси, 1965, стр. 98, рис. 4.

⁴⁵ Գ. Ա. Տիգրյան, Արմավիրի 1973 թ. պեղումների նյութերից, էջ 176:

Նկ. 40. 1—2.—հարավարևելյան դամբարանադաշտից, 3—8—արևելյան դամբարանադաշտից

Գնդաձև միկանթանի դավաթները գալիս են դեռևս երկաթի լայն տարածման շրջանից:

Այդօրինակ դավաթներ հանդիպում են նաև հելլենիստական շրջանում ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Վրաստանում⁴⁶ և Աղբրեջանում, սակայն դրանք լայն տարածում են ստանում մ.թ. առաջին դարերում: Նման դավաթներ շատ են հայտնաբերվել Դաունի I—II դարերի դամբարաններից⁴⁷, Կամոյից, Արտաշատից, սակայն օգտակալ են ուղեղով և այդպիսի մշակումով դավաթ առաջին անգամն է հանդիպում Հայաստանում:

Արաաշատի դավաթը, նույն դամբարանում գտնված դրամներով, ապակյա սրվակներով ու ամֆորայով, թվադրվում է մ.թ. I դարի վերջով և II դարի սկզբով:

Ուշագործյան արժանի է դնդաձև ջրամանների խումբը, որը նույնպես կարմիր անգորով է պատած և դուրզի վրա փայլեցրած Բոլորն էլ դանվել են Արեմտյան դամբարանադաշտից (տախա. VII_{3,4}, VIII₂, նկ. 42, 45, 1, 46, 1, 3, դամբ. № 58, 62, 67, 68): Հեաաքքիթ է սրանց պատրաստման եղանակը: Յուրաքանչյուր կեսը առանձին, դուրզի վրա պատրաստելուց հետո միացրել են իրար, ուստի դրանց իրանը երկու կողմի վրա փոքր-ինչ ձգված, ձվաձև աեսք է ստացել: Վիզը և կանթերը նույնպես լաարաստվել են առանձին և թաց վիճակում անցքեր բանալով միացրել (պահպ. մասի բարձր. 22—24,5 սմ): Նրանք ունեն ցածր վիզ: Երկայնքով ներձկված շրջանաձև կանթերն ամրացված են ջրամանների վերին մասում, ուսերին մոտ, բացառությամբ մեկի: Վերջինիս կանթը համաբյա եռանկյունաձև կտրվածք ունի, իսկ վերին մասը նույն ձևով հարթեցված է (տախա. VIII₂, նկ. 46, 1): Այն ջաա է հիշեցնում վաղ բրոնզի շրջանի խեցեղեն անոթների կանթերը:

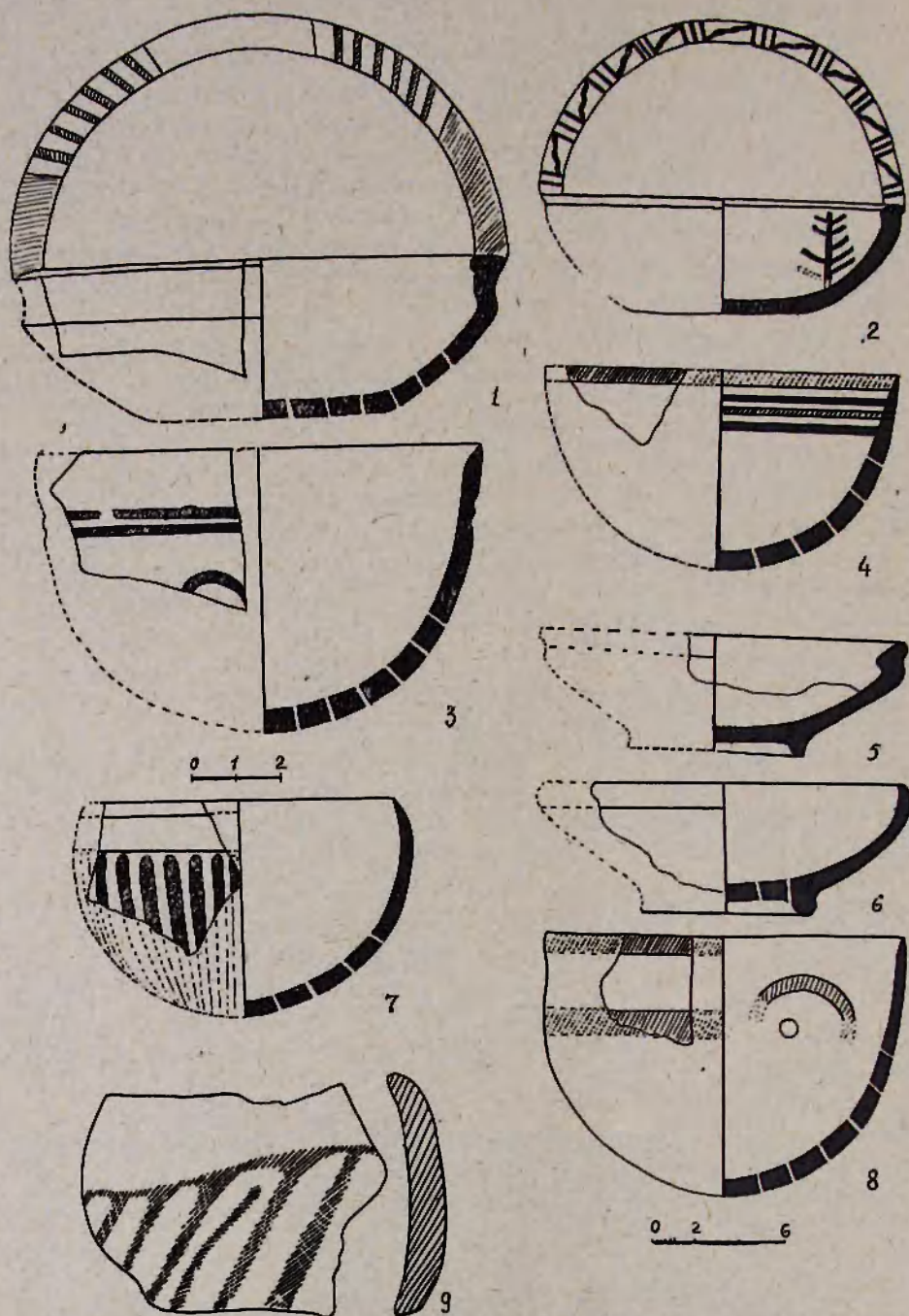
Այս խմբին կարելի է միացնել նաև № 67 դամբարանից գտնված ձեռքով պատրաստված աափաշիշը, որը երկու կողմից սեղմված է, ունի ուսերին հենված վերոհիշյալ ջրամաններին նման կանթեր, և չափերով, ձևով ու մշակումով ալելի հիշեցնում է հելլենիստական շրջանի տափաշները (նկ. 46, 1): Մակերեսը պաաած է դեղնականաչավուն անդորով, որը թրծելիս աեղ-աեղ կարմիր գույն է ստացել: Փայլեցված է (պահպ. մասի բարձր. 16, 4 ու):

Վերոհիշյալ դնդաձև ջրամաններն իրենց ղուղահեռներն ունեն Արաաշատի VIII բլրի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի մեջ (1974 թ., № 17, 1975 թ., № 27): Նման մի ջրաման հայտնի է Աղիղրեկովի շրջանի Մարաիրոս դյուղից (տախա. XVI₂, բարձր. 19 սմ), որի մակերեսը ևս կարմիր է, փայլեցրած (մ.թ. ա. I դ. երկրորդ կես):

Տափաշները, որոնք իրենց աարաաակներով լայնորեն տարածված էին Հայաստանում՝ հելլենիստական շրջանում, մ.թ. առաջին դարերում իրիստ պակասում են: Դրանք այս շրջանում կորցնում են իրենց կողերի տափակությունը և ստանում գնդաձև տեսք: № 67 դամբարանի տափաշիշը կարելի է

⁴⁶ Н. И. Матиашвили, Местная керамика эллинистической эпохи из Вани, МАГК, V, Тб., 1973, табл. 1, а.

⁴⁷ «Гарни», II, рис. 17, табл. IX, XI; «Гарни», V, стр. 41; Г. А. Тиранян, Опыт периодизации истории материальной культуры древней Армении (VI в. до н. э.—III в. н. э.), ИАН, 1957, № 2, стр. 86.

Նկ. 41. 1-9—արեւիւյան դամբարանադաշտից

համարել հելլենիստական շրջանի տափաշների վերջին նմուշներից մեկը և թվագրել մ. թ. ա. I դ. վերջով—մ. թ. I դ. առաջին կեսով:

Գնդաձև ջրամանների ամենահին օրինակները վերաբերում են ուշ հելլենիստական շրջանին: Այդպիսի ջրամաններ են հայտնաբերվել Արմավիրից, Արտաշատից, Սիսիանի իշխանական դամբարանից (մ. թ. ա. I դ.):

Արտաշատի գնդաձև ջրամաններն իրենց ձևով, պատրաստման ընդորոշ եղանակով, մշակումով ու կանթերով, ինչպես նաև հարակից նյութերով թվագրվում են մ. թ. I—II դարերով: № 58 դամբարանում, ջրամանի հեռ միասին, դանվել են նաև ապակյա ձվաձև իրանով տեղական երկու սրվակ մ. թ. I—II դդ. թվագրվող: Մ. թ. I—II դարերին պատկանող շերտերից են գտնվել նաև Արտաշատի VIII բլրի ջրամանները, Հայաստանում մ. թ. II դարից հետո թվագրվող ջրամաններ առաջմ հայանի շեն: Մինչդեռ Մերվում դրանք երեան են դալիս մ. թ. II—III դարերում⁴⁸:

Կարմիր փայլեցրած խեցեղենի թվին է պատկանում նաև IX բլրի հյուսիսարևելյան լանջի կարասային մի թաղումից գտնված (1970 թ., № 51) փոքրիկ պուլիկը, որը պատրաստված է դուրգի վրա: Իրանը գրեթե գնդաձև է, ցածրադիր վիղն ավարտվում է դեպի դուրս ու փոքր լայնացող ուղիղ պուսկով, ունի օղակաձև ոտք (նկ. 47,5): Մակերեսը պատած է կարմիր անդորով և լավ փայլեցրած է (րարձր. 8 սմ, պս. տր. 5 սմ, հատ. տր. 4 սմ): Այս պուլիկների նախաափայրը հանդիպում են դեռևս II հաղարամյակի խեցեղենի մեջ, բայց Արտաշատի պուլիկն իր մշակումով ու ձևով հիշեցնում է հելլենիստական շրջանի խեցեղեն անոթները⁴⁹, նրա պսակի ձևը բնորոշ է ուշ հելլենիստական խեցեղենին, սակայն օղակաձև կենարոնում թումբ ունեցող ոտքը և մակերեսի մշակումը բնորոշ է մ. թ. առաջին դարերի խեցեղենին: Այն վկայում է, որ հելլենիստական խեցեղենի ավանդույթները շարունակվել են նաև I—II դարերում: Արտաշատի պուլիկը ձայնակցում է Լիճքում⁵⁰ գտնված օրինակին (մ. թ. I դարի վերջ—II դարի սկիզբ):

Ձևով ու մշակումով խեցեղեն մյուս անոթներից առանձնանում են միկ և երկու կանթով սափորները: Դրանցից երկուսի իրաններն (աախա. XV, 1, 1, նկ. 13,2, 14,1, 20,4, հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 24, 39) ունեն սեղմված գնդի ձև, դեպի վիղը սահուն անցումով, որն ավարտվում է դուրս լայնացող հորիզոնական պսակով: Երկայնքով ներձկված երկու կլոր կանթերը հանգում են ուսերին, հատակը թերի է: Հավանաբար ունեցել են օղակաձև ոտք (պահպ. մասի րարձր. 17, 4 սմ, պս. ար. 7, 4 սմ): Պատրաստված են դուրդի վրա, դարձնագույն, սպիտակ ավազախոտոնուրդով մանրահատիկ կավից, մակերեսը պատած է կարմիր անգոթով և փայլեցրած է: Սրանք իրենց կանթերով, պսակով ու մշակումով հիշեցնում են վերոհիշյալ գնդաձև

⁴⁸ Դ. М. Рутковская. Парфянская керамика древнего Мерва, СА, № 3, 1958, стр. 129, рис. 4, 1.

⁴⁹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանում գտնված գունազարդ խեցեղենի մի քանի նմուշներ, էջ 265, աախա. II, 1, Տե՛ս նաև Արտաշատի I բլրի նյութերը:

⁵⁰ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Անտիկ դամբարան Լիճքում, էջ 270, նկ. 4.

շրամանները, նման սափորի բեկորներ գտնվել են Արտաշատի VIII րլրի մ. թ. I—II դարերի շերտերից (1974 թ., № 17): Այն հեռավոր նմանություն ունի Ֆանագորիայի⁶¹ արևելյան դամբարանադաշտից գտնված երկկանթանի, կարմիր լաքով պատած. սափորի հետ, որը չափերով էլ բավականին մոտ է:

Այս անոթներին որոշակի նմանություն ունեն հարավարևելյան (դամբ. № 43) և արևմտյան դամբարանադաշտերից (դամբ. № 60) գտնված սափորները (վզերը թեղի): Սրանք տարբերվում են իրենց քիչ ձգված իրանով և կանթերի մոտով անցնող զույգ ակոսավոր դոտիներով: № 43 դամբարանի սափորի մակերեսը պատած է կարմիր անգորով և լավ փայլեցրած է (նկ. 28, 10, օղակաձև ութի արամագիծը 9,9 սմ է), իսկ № 60 դամբարանի սափորի մակերեսը դարչնագույն է, դուրգի վրա շրջանաձև փայլեցումով (տախա. XV, 2, նկ. 45, 5, պահպ. մասի բարձր. 13,5 սմ, օղակաձև ութի տրամագիծը 7, 4 սմ), նման սափորներ հայտնաբերվել են նաև Արտաշատի VIII րլրի I—II դարերի շերտերից և դամբարանադաշտերից:

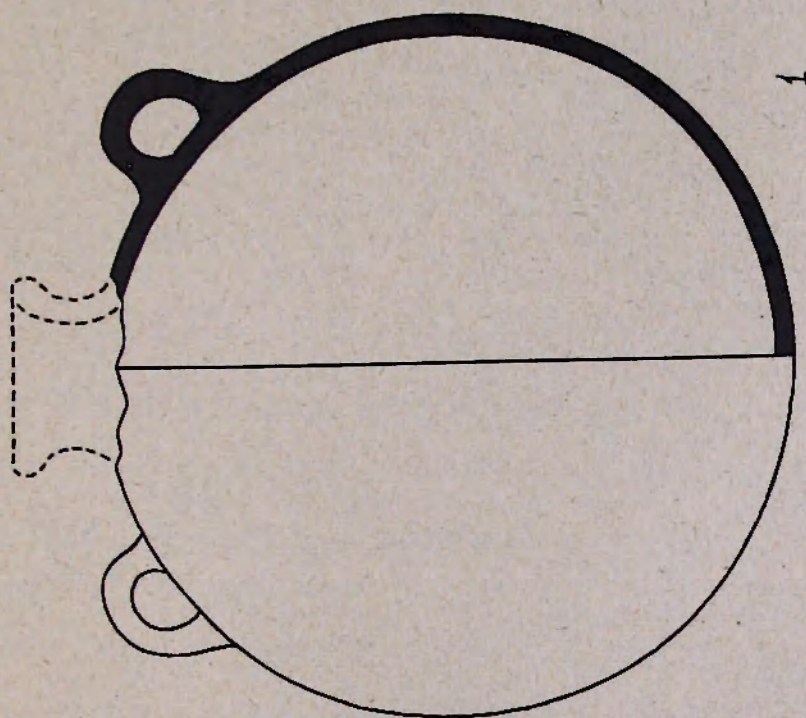
Երկկանթանի մյուս սափորներն ավելի մեծ են, լայն վզով, որոնք ավարտվում են դուրս թեքված պսակով (տր. 10—12 սմ): Երկայնքով ներձկված աղեղնաձև կանթերը մի ծայրով կպած են պսակին կամ նրա տակից, իսկ մյուսով նստած են ուսին (նկ. 13, 4): Այս սափորների առանձին մասերի՝ վզերի, կանթերի և իրանի ձևերը հանդիպում են հելլենիստական շրջանի խեցեղեն անոթների մեջ, սակայն, ամբողջությամբ վերցրած, սրանք բնորոշ են մ. թ. I—II դարերի խեցեղեն ձևերին ու մշակմանը:

Նույն ձևն ունեն նաև հարավարևելյան (տախա. XV, 5, նկ. 4, 2, դամբ. № 12, պահպ. մասի բարձր. 28 սմ) և արևմտյան (նկ. 45, 5, դամբ. № 64, պահպ. մասի բարձր. 13 սմ) դամբարանադաշտերից գտնված երկկանթանի անոթները: Վերջիններս ամբողջությամբ են միայն իրենց մակերեսի մշակմամբ: Մեկի մակերեսը (դամբ. № 12) պատած է կարմիր, անփուլթ քսած անգորով, մյուսինը՝ դեղնականաչավուն: Երկուսն էլ անփայլ են:

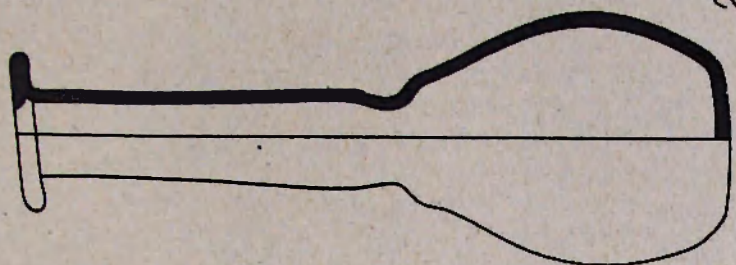
Սափորների այդօրինակ մշակումը գալիս է դեռևս հելլենիստական շրջանից: Այն ավելի շաաանում է ուշ հելլենիստական շրջանում, իսկ մ. թ. առաջին դարերում և հետագայում դառնում է մասսայական: Այդ ձևի անոթներ շաա են գտնվել Արտաշատի VIII րլրի I—II դարերի շերտերից:

Ուշագործյան արժանի են նաև դուրզի վրա պարասաված մի կանթանի սափորները, որոնցից իր ձևով առանձնանում է արևմտյան դամբարանադաշտից գտնված (նկ. 50, 4, դամբ. № 63) սափորը (վիզը և կանթը թեղի): Այն ունի կլորավուն, աստիճանաբար լայնացող իրան, որը վերին մասում բավականին հորիզոնական է դառնում (պահպ. մասի բարձր. 17 սմ, հատ. տր. 11, 4 սմ): Մակերեսը պատած է դարչնագույն անգորով և փայլեցրած է: Ասփորի զուգահեռները, Հայաստանից, մեզ հայտնի չեն: Այն իրանի ձևով շատ է նմանվում երկարավիզ լադինոսներին և, ամենայն հավանականությամբ, սլավոնական է այդ անոթների աղբյուրությամբ: Նման իրանով ու կանթով

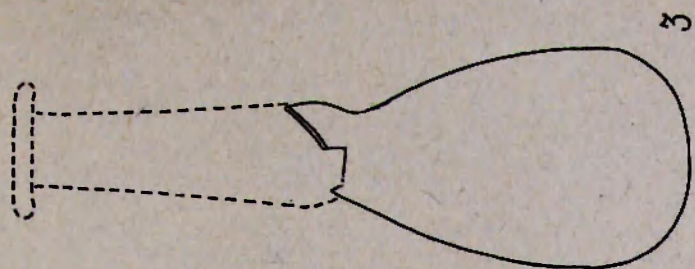
⁶¹ И. Д. Марченко, Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950—1951 гг., стр. 118, рис. 4, а.

0 2 4
сант.

0 1 2
сант.

Вел. 42. 1—3—гипс. М 58

քիչ ավելի լայնսովիզ սափոր դտնվել է Կիպրոսից⁵², որը թվագրվում է մինչ 250 թվականով:

Մի կանթանի սափորներից մյուսը ղնդաձև իրան և հարթ հատակ ունի, մակերևուր՝ հատակից 2 սմ վերև, կանթի հիմքից ներքև պատած է անդորով ու փայլեցրած է, իսկ մնացած մասը դարչնագույն է (տախտ. XV, 3, նկ. 47, 1, արևմայան դամբարանագաշտ, դամբ. № 65, պահպ. մասի բարձր. 18 սմ, հատ. ար. 9,4 սմ):

Սափորներից հաջորդ երկուսը նույնպես զնգաձև իրան ունեն (հարավարևելյան դամբարանագաշտ, դամբ. № № 24, 40), մեկի վիզը համեմատաբար ղլանաձև է, իրանի և վիզի միացման անդն անջատվում է երկու ղուղահեռ ակոսավոր զծերով, մյուսին՝ կարճ, կոնաձև (նկ. 21): Սափորներն ունեն ներճրկված, աղեղնաձև կանթ: Մակերեսները պատած են մուգ դեղնավուն և գեղնուկաճաղովուն անգորով և անփայլ են: Սափորների այս ձևը նույնպես շատ արածված է մ. թ. առաջին դարերում: Վերոհիշյալ բոլոր սափորներն էլ գտնվել են մ. թ. I դարին պատկանող դամբարաններից:

Հարավարևելյան դամբարանից գտնված սափորի վերին մասը (նկ. 40, 2) նախորդներից տարբերվում է համեմատաբար ձգված իրանով, վիզի և իրանի միացման մասում ունեցած մեկ և կանթի հիմքից անցնող զույգ փորագործություններով: Սափորն իր ձևով հարում է Արաաշատի VIII բլրից (1973 թ., № 205) և Գառնիի դամբարաններից գտնված II—III դդ. օրինակներին:

Նույն եղանակով մշակված սափորներից վերջինը (հարավարևելյան դամբարանագաշտ, դամբ. № 24, բարձր. 15 սմ, պս. տր. 6, 6 սմ) ունի ձգված, քիչ եռանկյունաձև իրան, դեպի վեր ու դուրս լայնացող պսակ (նկ. 12, 3): Կանթը ամրացված է իրանի վերին մասում: Սափորն իր ձևով հիշեցնում է մ. թ. ա. V—IV դարերի անոթներին: Այն շատ է նմանվում Ուրուկից⁵³ (Պարթևական շրջան) և Տարսոսից⁵⁴ (հռոմեական շրջան) հայտնաբերված սափորներին, ձայնակցում է հարավարևելյան Ղրիմից⁵⁵ հայտնաբերված կարֆիր լաքով պատած սափորի հետ, որը քիչ ավելի կլոր կողեր ունի և պատկանում է մ. թ. II—III դարերին:

Արաաշատի սափորը նույն դամբարանից գտնված մյուս խեցեղեն անոթներով թվադրվում է մ. թ. I դարով:

Սափորների այս քիչ ավելի ձգված աանձաձև աեսքը շարունակվում է նաև հետագայում III—IV դարերում:

Սափորներից վերջինն ունի ղնդաձև իրան, եռաանկյուն նման պսակ, երկայնքով ներճկված աղեղնաձև մի կանթ, հարթ հատակ (բարձր. 20 սմ, պս. ար. 12 սմ, հատ. ար. 10 սմ, Արաաշատի VIII բլրի վրա, կարասային թաղումից,

⁵² J. Du Plat Taylor, F. S. A. Roman tombs at Kambl, Vasa, Report of the Department of Antiquities Cyprus 1940—1948, Nicosia, 1958, fig. 6D.

⁵³ E. Strommenger, Gefasse aus Uruk von der Neubabylonischen zeit Bis zuden Sasantiden, Berlin, 1967, Taf. 21, 4.

⁵⁴ H. Goldman, նշվ. աշխ., տախտ. 195, 534.

⁵⁵ Г. И. Мосберг, К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма, СА, VIII, 1946, рис. 4.

դամր. № 82)։ Ներձկված վիզը շատ կարճ է, մակերեսը պատած է ղեղնակա-
նաշավուն անդորով և անփայլ է (տախտ. XVI, 4, նկ. 51, 2)։ Հայտնի է, որ
և ռաստերև լզակով սափորները Հայաստանում հանդիպում են ուրարտական
խեցեղենի մեջ։ Հետադառնում այն փոփոխություններ է կրում, և հատկապես
հելլենիստական շրջանում, ընդունում է կլասիկ ձևեր։ Օյնոխոյաները լայն
տարածում ունենին հելլենիստական շրջանում։ Մեծ քանակությամբ օյնոխո-
յաներ են հայտնաբերվել Արմավիրում⁵⁶, Արտաշատում, Գեղաղիրում⁵⁷, Մո-
վինարում⁵⁸, Դվինում⁵⁹ և այլուր⁶⁰։ Արտաշատի օյնոխոյան նմանվում է Ար-
մավիրի (1971, № 2) և հատկապես Արտաշատի I րվրից դտնված (1972 թ.,
№ 112) սափորին։ Սակայն Արտաշատի անոթն ունի շատ ինքնատիպ պսակ և
վիզ, որը նրան աարբերում է հելլենիստական օյնոխոյաներից։ Նույն աիպի
պսակ ունի հարավարևելյան դամրարանադաշտից (նկ. 14, 4, դամր. № 25)
դտնված սափորի վիզը (պս. ար. 10, 5 սմ)։ Վերջինս, նախորդից տարբերվում
է միայն իր կոնաձև վզով։ Արաաշատի եռաաերևի նման սլսակով սափորները
հարակից նյութերով թվադրվում են մ. թ. I դարի վերջով, II դարի սկզբով։
Օյնոխոյաները զանազան փոփոխություններ կրելով հասնում են մինչև ուշ
միջնադար։

Ուշադրության արժանի է փոքրիկ պուլիկը (տսիտ. XV, 8, նկ. 20, 5, հա-
րավարևելյան դամրարանադաշտ, դամր. № 40)։ Այն ունի ուռուցիկ մասի
վրա հորիզոնական ամրացված դանաձև ծորալ, դժբախաարար, վիզը և պսա-
կը թերի է (պահպ. մասի րարձր. 6, 4 սմ, հատ. տր. 5, 4 սմ)։ Մակերեսը պա-
ած է ղեղնականաշավուն անդորով, վերին մասում ունի կարմիր դոտի, ան-
փայլ է։ Այս յուրօրինակ անոթը, ամենայն հավանականությամբ, ծառայել է
երեխաներին կաթ տալու համար, այն իր նախատիպերն ունի ուրարտական
և հելլենիստական խեցեղենի մեջ։ Արտաշատի պուլիկն աղերսվում է Արմավի-
րի մ. թ. ա. I դարին պատկանող շերտից դտնված (1971 թ., № 1, 6H քառ. խոր.
60 սմ) ծորակավոր անոթների հետ, որոնք նման են նաև լափերով⁶¹։ Պարզա-
պես Արմավիրի պուլիկի ծորակը տեղավորված է կանթի դիմաց, ի տարբերու-
թյուն Արտաշատի պուլիկի, հատակը հարթ է, իսկ մակերեսը կարմիր անդո-
րով պածած և փայլեցրած։ Այդօրինակ անոթները անտիկ աշխարհում շատ
տարածված են և ղեկ։ Նման ծորակավոր պուլիկներ (դուտուսներ) հաճախ են
հանդիպում մանկական զերեզմաններում⁶²։

Արտաշատի ծորակավոր պուլիկը հարակից նյութերով թվադրվում է մ. թ.
I դարով։

⁵⁶ Դ. Ա. Կրապին, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира, стр. 217—
218, табл. 1, 2, 3.

⁵⁷ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնադործություններ Գեղաղիրում, նկ. 4.

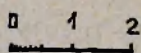
⁵⁸ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանում դտնված զոնադարդ խեցեղենի մի քանի նմուշներ,
տախտ. I, 3.

⁵⁹ Գ. Քոչարյան, նշվ. աշխ., էջ 86—87, նկ. 4.

⁶⁰ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Ա. Քալաբրադյան, Մարտունու և վարդենիսի շրջանների անտիկ
և սիջնադարյան հուշարձանները, աղ. I, նկ. 6.

⁶¹ Գ. Ա. Տիրացյան, Արմավիրի 1973 թ. պեղումների նյութերից, նկ. 3։ Նույնի, Հնագիտա-
կան աշխատանքներ Արմավիրում, նկ. 6.

⁶² М. Парович-Пешикан, նշվ. աշխ., էջ 85, նկ. 81, 4—6.

вк. 43. 1—?—ηωδρ. № 59

Մեծ հնաաքրբրություն են ներկայացնում կճուճները, որոնք դանվել են հարավարևելյան դամբարանադաշտից (նկ. 13,5, զամբ. № № 13, 24), Երկուսն էլ պատրաստված են դուրզի վրա: Նրանցից մեկը (զամբ. № 13), որի վերին մասն է պահպանվել միայն, ունի ցածր գլանաձև վիղ, դուրս լայնացող հորիզոնական պսակ, որը վրայից ե կողքից ունի ակոսավոր գոտի, իսկ ներքևից նաեւ ալիքաձև ատամնավոր զարդ (պս. տր. 20 սմ): Ուսին ունի եռանկյունաձև փորվածքներով գոտի, իսկ նրանից ներքեւ առանձին, դրոշմելու եգանակով արված, պայտաձև զարդերից կազմված ծաղկաշղթա: Մակերեսն անփայլ է, երեսում են կարմիր անդորի հետքեր (նկ. 7,4):

Ճիշտ նույնպիսի կճուճների բեկորներ հայտնաբերվել են Արտաշատի VIII բլրի պեղումներից (1973 թ., № 88, 196):

Այսպիսով, ինչպես ասելում ենք, մ. թ. առաջին դարերում կավանոթներն սկսում են հարդարել նաեւ դրոշմազարդելու եղանակով, որը հնաագայում դառնում է կարասների հարդարանքի հիմնական ձեւը: Նույնպիսի դրոշմազարդ կրող կարմիր լաքով պատած թաս է հայտնաբերվել Կերշում⁶³, որը պատկանում է II—III դարերին, իսկ պայտաձև զարդերից կազմված ծաղկաշղթան կարմիր լաքով խեցեղենի ընդհանուր հարդարանքներից⁶⁴ է: Դրոշմելու ե ոեւիեֆ զարդերով հարդարելու ավանդույթը նաեւ պարթևական խեցեղենի հիմնական հաականիշներից⁶⁵ մեկն է:

Արտաշատի դրոշմազարդ կճուճները հաւակից նյութերով ե շերտագրական տվյալներով թվագրվում են մ. թ. I—II դարերով:

Կճուճներից մյուսն ունի դեպի վեր ասաիճանարար լայնացող իրան, պսակը վրայից ե կողքից ունի ակոսավոր գոտի, չորս ուղորուն կանթ, երկուսն ուղղահայաց, մի ծայրով ամրացված պսակին, մյուսով հենված ուսին, իսկ հորիզոնականները անդավորված են ուսերին (տախա. XII,1, նկ. 11,4): Կանթերի վերին մասերում արված են ոեւիեֆ դոտիներ (բարձր. 45,5 սմ, պս. տր. 26 սմ): Մակերեսն անփայլ է, պատած դեղնականաչավուն անգորով: Այդպիսի չորս կանթերով մեծ կճուճ հանդիպում է առաջին անգամ:

Նման մեծ անոթի հորիզոնական կանթ հայտնաբերվել է № 25 զամբարանից (նկ. 14,5), որն ունի նույն մշակումը: Հնաաքրբիր է նաեւ արևելյան դամբարանադաշտից գանված մեծ անոթի, հորիզոնական աղեղնաձև, ուղորուն կանթը, որն այլ մշակում ունի (նկ. 39,2): Ինչպես անոթի մակերեսը, այնպես էլ կանթը պատած է կարմիր անդորով ե փայլեցված: Բեկորներից երեսում է, որ վիղը ներճկված է եղել, իսկ կանթը ամրացված է ուսին:

Ուղորուն կանթերով անոթներ հունական աշխարհում վաղուց են հանգի-

⁶³ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки и Мирмекня в 1946—1952 гг., МИА, № 85, Л., 1958, стр. 163—164, рис. 15.

⁶⁴ В. В. Кропоткин, Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.—V в. н. э.), Свод археологических источников, вып. Д1-27, М., 1970, рис. 38, а, 7.

⁶⁵ M. E. Mallowan, Nimrud and its Remains, vol. I, London, 1966, fig. 296; N. C. Debevoise, Parthian Pottery from Seleucia on the Tigris, Michigan, 1934, fig. 183, 185; N. Toll, The Green Glazed Pottery, The Excavations at Dura-Europos, Final Report IV, Part I, Fas. I, London, 1943, pl. V, fig. 10, pl. VII. fig. 12, pl. XII, fig. 17.

սլում, սկսած մ. թ. ա. VII—VI դարերից, իսկ հելլենիստական⁶⁶ և հատկապես հոռոմեական խեցեղենի մեջ, դրանք մասսայական են։ Ոլորուն կանթերը, իրենց բազմատեսակ ձևերով ու գարգերով, շատ բնորոշ են պարթևական խեցեղենին⁶⁷, որի մեծ քանակությամբ օրինակները հայտնաբերվել են Դուրա-Նվրո-պոսում⁶⁸, Աելեկիայում⁶⁹ և այլուր։

Ոլորուն կանթեր շատ են հայտնաբերվել Արատշատում։ Դրանք երկկանթանի և մեկ կանթով սափորների, փոքր անոթների, մեծ կճուճների և այլ տիպի անոթների կանթեր են։ Հստ որում, նրանք ունեն տարրեր մշակում, անգործով, լավ փայլեցրած և առանց անգործի, անփայլ։ Ոլորուն կանթը հաճախ է հանդիպում ջնարակած խեցեղենի մեջ (1973 թ., VIII բլուր, № 73, 1974 թ., № 55)։

Հայաստանում, ինչպես Արատշատի պեղումներն են վկայում, դրանք երևան են գալիս մ. թ. ա. I դ. կեսերից և տարածում են սաանում մ. թ. I դարում։

№ 24 դամբարանի կճուճը իր չափերով և ձևով ձայնակցում է Արատշատի VIII բլրից հայանաբերված նույնատիպ անոթի հետ, այն տարբերությամբ, որ վերջինս չունի հորիզոնական կանթեր, իսկ մակերեսը սլատած է կառմիր անգործով և փայլեցրած է (աախա. XII, 2)։ Այն զանվել է մ. թ. I դ. առաջին կեսին վերաբերող շերտից։ Վերջինիս մշակումը նույնն է, ինչ որ վերոհիշյալ հորիզոնական կանթինը։ VIII բլրից մեզ հայանի է նաև զույգ ոլորուն ձողերից բազկացած, վերին մասում զույգ ուղիների կապով, մի այլ ուղղահայաց կանթ, որի մակերեսը նույնպես կարմիր անգործով է պատած և փայլեցրած է (1970 թ., № 72)։ Կարելի է ենթադրել, որ և՛ դամբարաններից, և՛ VIII բլրից հայանաբերված ոլորուն կանթերով անոթները պատկանում են նույն ժամանակին՝ մ. թ. I դարին, մասնավորապես № 24 դամբարանից գտնված մյուս անոթները չեն հակասում այդ թվագրությանը։

Հարավարևելյան № 40 դամբարանից գտնվել է մի փոքրիկ նորախեցի, կարմիր և շագանակագույն նոսր անգործով սլատած ռածակ (բարձր. 4 սմ, պս. ար. 8 սմ, հատ. տր. 5,4 սմ), քիչ արտահայտվող հարթ ոտքով, կլորավուն իրանով։ Այդօրինակ ձևեր հանդիպում են սկսած II հազարամյակից և շարունակվում են մինչև միջնադար։

№ 13 դամբարանից հայտնաբերված րեկորը պատկանում է I—II դդ. թերևս գլանաձև մի անոթի (նկ. 6, 4)։

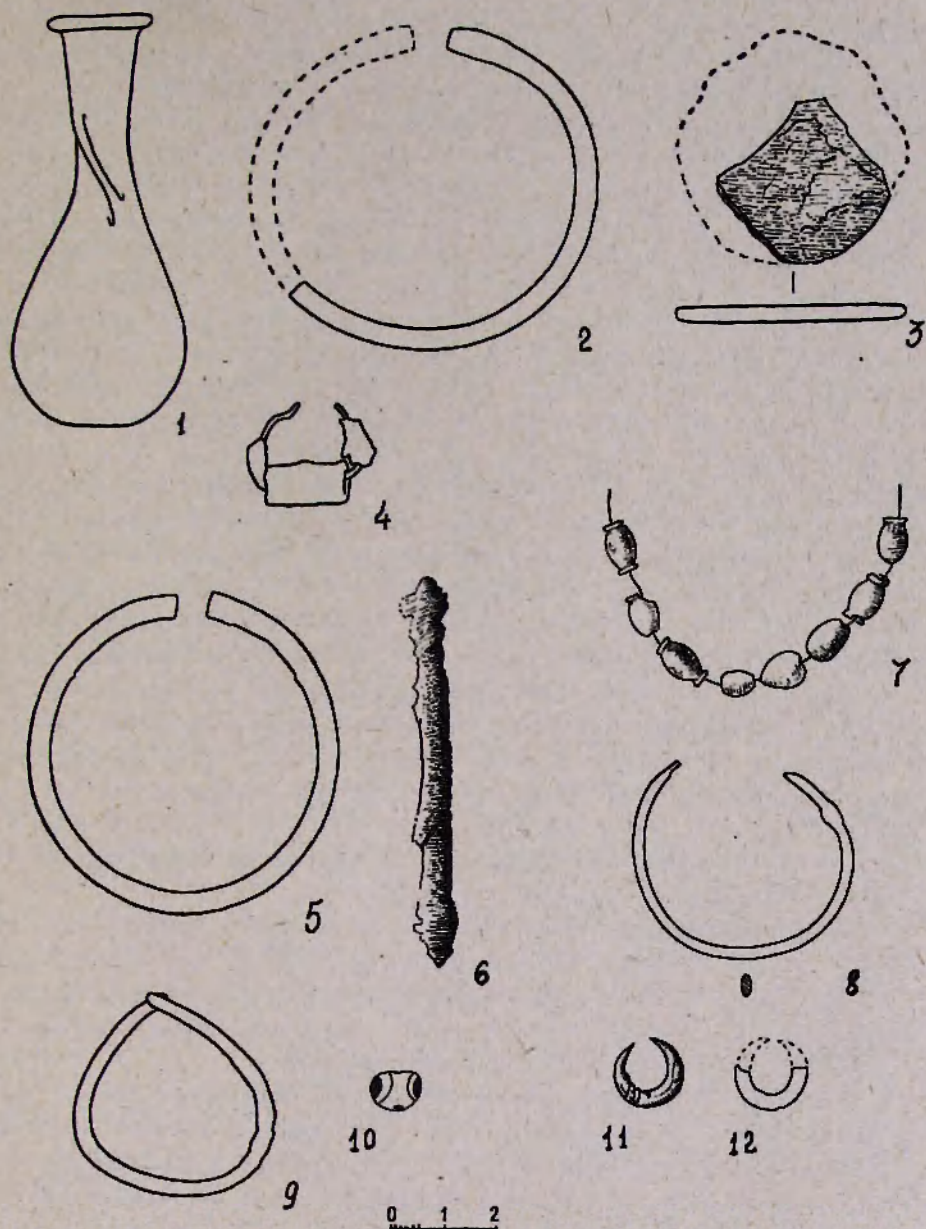
Արևմտյան մասում գտնվող փոքր բլրի վրա, քարանձավում հայտնաբերված դամբարանից դտնված ձվաձև իրանով անոթի վիզը թերի է (պահպ. մասի բարձր. 15, 6 սմ)։ Պատրաստված է դուրգի պրա։ Կլոր հաակին նախքան թրծելն արված է 0, 5 սմ լայնությամբ անցք, մակերեսն հարթ է, թեթև փայլեցրած (տախա. XVI, 1)։ Դժվար է սսել, այս անոթն ինչի համար է ծառա-

⁶⁶ David and Joan Oates, նշվ. աշխ., տախ. XXVII, 4; H. A. Thompson, նշվ. աշխ., նկ. 15, 16, 59, 60, 61, 88; B. Hrouda, Tell Halaf, Taf. 74, a, b.

⁶⁷ H. S. Robinson, նշվ. աշխ., տախ. 1, F. 68, տախ. 72, F. 62.

⁶⁸ N. Toll, The Green Glazed Pottery, fig. 2, a, a₂, pl. II, fig. 5, № 1, 3, pl. VII, fig. 12, № 1, pl. VIII, fig. 12, № 2, pl. XII, fig. 17, № 2, 3, 5, fig. 20, F, g, H, 1, pl. XV, fig. 22, № 3.

⁶⁹ N. C. Debevoise, նշվ. աշխ., նկ. 2, 141, 142, 256, 278, 279.

Նկ. 44. 1, 2—դամբ. № 78, 3, 7, 8, 11, 12—դամբ. № 61, 4—դամբ. № 63, 5, 6—դամբ. № 76, 9, 10—դամբ. № 77

լելլ, Ամենայն հավանականությամբ, այն ռիտոնաախպ զաշտամունքային անոթ է, թվագրվում է մ. թ. III դարի վերջով—IV դարի սկզբով:

Առանձին խումբ են կազմում կոնքերը, որոնք իրենց մի քանի առանձնահատկություններով երեք մասի են բաժանվում: Մի մասը քիչ թեք պատեր ունի, աստիճանաբար լայնացող պսակ, որն ավարտվում է դրսից մատով արված ատամնավոր զարդերով: Մակերեսներն անփայլ են, պատած կարմիր կամ դեղնականաչավուն անդորով (դամբ. № 40, 43): Նման մշակումով խորը աշտեր մենք ունենք և՛ ուրարտական, և՛ հետագա դարաշրջաններից, սակայն պսակի նման հարդարումով դեռևս հայտնի չէ: Այս տաշաները թվագրվում են I—II դարերով:

Տաշտերի մյուս մասը չափերով ավելի փոքր է, ունի դեպի ներս լայնացող, ադեղնաձև և կլորավուն իզուակ, որն իրանից անջատվում է ներձկված ակոսով (նկ. 5,1, 8,10, 10,3,6, 11,2, 13,1, 16,2, 32,10, հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 10, 17, 19, 23, 24, 30, 32, 43, 56), մակերեսն անփայլ է, պատած դեղնականաչավուն կամ կարմրավուն անդորով, երբեմն դեղնականաչավունի վրա, որոշ անգեր կարմիրով անփուլթ քառ զարդեր կան: Մի քանիսի պսակը նման է ուրարտականներին: Կարելի է ասել, որ ուրարտական անոթների որոշ ձևերը հարատևել են վաղ հայկական, հելլենիստական շրջաններում և հասել մինչև վաղ միջնադար: Արաշատում նման պսակներով քրեղաններն ու կոնքերը հանդիպում են մ. թ. I—III դարերի շերտերից (1974 թ., № 45, 47, 1975 թ., № 6, և այլն):

Կոնքերից վերջիններն ունեն դեպի դուրս ու մփռ լայնացող պսակ. որը կարծես հարմարեցված է կափարիչ ղեկու համար, պսակից ներքև ներձկված է: Դրանցից մեկի պսակից ներքև կա զուլդ փորագրի գոտի: Երկուսի մակերեսը պատած է կարմիր անդորով ու դուրդի վրա փայլեցված (նկ. 28,9, դամբ. 43, № 126), իսկ երրորդին անփայլ է (նկ. 18,4, դամբ. № 33): Այս կոնքերի նախաախպերը մեզ հայտնի չեն: Սրանց պսակի ձևերը անշուշտ մեծաուլա անոթներից է վերցված:

Այդորինակ պսակները ընդհանուր են մ. թ. առաջին դարերի խեցեղեն անոթների համար: Իրենց պատրաստման եղանակով և մշակումով սրանք ադերսվում են մ. թ. I—II դարերի վերոհիշյալ սկուտեղների, ափսեների, թասերի և սափորների հետ, Կոնքերի այս խումբը ևս պատկանում է նույն ժամանակին և ադերսներ ունի հոռոմեական խեցեղենի⁷⁰ հետ:

Հեռաքրքիր է նաև փոքր կճուճի բեկորը, որի շուրթը խիի համար նույնպիսի, դուրս ու վեր լայնացող պսակ ունի: Զգված դեղաձև իրանով կճուճի մակերեսը պատած է կարմիր անդորով և լավ փայլեցրած: Այսինքն՝ մշակումով վերարերում է նույն խմբին և թվագրվում է մ. թ. I—II դարերով (նկ. 29,1, դամբ. № 44):

Արաշատի դամբարաններից մենք ունենք նաև խփեր (նկ. 26,4, հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 19, 41): Նրանց մի մասը հիշեցնում է ձկան անոթները, սակայն նրանց վերին մակերեսի ավելի խնամքով

⁷⁰ H. S. Robinson, նշվ. աշխ., տախտ, 60, F4.

մշակված լինելը թույլ է տալիս վերջիններս համարել խուփ: Մյուս խփերը դոգավոր են, ունեն ձեռավոր պսակ, ներձկված վիղ ե, ի տարբերություն նախորդների, կարմիր ներկած, փայլեցրած մակերես (րարձր. 3, 3 սմ, պս. տր. 15,6 սմ, ռոնակի տր. 5,4 սմ): Հավանաբար, սրանք պաականել են նման մշակում ունեցող անոթների: Խփերի ռոնակները նմանվում են անոթների արտահայտվող և օդակաձև ոտքերին:

Խփեր Հայաստանում հայտնի են դեռևս II հաղարամյակից, շատ են հանդիպում նաև ուրարտական⁷¹ (քիչ կոնաձև բոնակներով) և հելլենիստական շրջաններում (Արտաշատ, I րլուր, 1972 թ., № 311, 343), սակայն լայն տարածում են ստանում միջին դարերում, իրենց ուրույն հարդարանքներով՝ ու ռոնակներով: Խփերը բնորոշ են նաև հունական և հռոմեական⁷² խեցեղեն անոթներին, որոնք իրենց բոնակներով քիչ են տարբերվում Արտաշատի խրփերից: Արաշատի դամբարանների խփերը թվագրվում են մ. թ. I—III դարերով:

Արտաշատի դամբարանադաշտի և բլուրների պեղումները մեղ տվեցին նաև կավե հենակների օրինակներ, որպիսիներն անտիկ դարաշրջանից մեղ հայտնի չէին: Կավե հենակներից մեկը ցածր է, ձևավոր (նկ. 20, 13, բարձր. 3,6 սմ, տր. մի կողմից 29,4 սմ, մյուս կողմից 30 սմ), բավականին բարակ, դարչնագույն անդորով պատած և փայլեցրած (դամբ. № 40): Այն կարող է նախատեսված լինել դեղաձև հատակ ունեցող անոթների համար: Այդպիսի հենակներ հայտնաբերվել են Արտաշատի I բլրի պեղումներից:

Հենակներից երկրորդը ներձկված մեջք ունի, մի կողմն ավելի նեղ է, քան մյուսը (տախտ. XVI, 8, նկ. 11, 1, բարձր. 13 սմ, տր. 21, 25 սմ, դամբ. № 22): Երկու կողմից պսակներին արված են ատամնաձև դարդեր: Մակերեսը անփայլ է, պատած դեղնակապտակավուն, տեղ-տեղ կարմիր անդորի հետքերով: Վերջինս նախաաւակված է ավելի սուր հատակով անոթների համար:

Հենակները նույնպես իրենց նախատիպերն ունեն ավելի վաղ շրջանի մեջ: Նման խորը հենակներ հայտնի են Արդիշախիխի⁷³, աքեմենյան շրջանի Իրանից⁷⁴, հելլենիստական շրջանի Թել Հալաֆից⁷⁵, Աթենքի Ադրա-յից⁷⁶, Նիմրուդից⁷⁷, որը ձևով ու չափերով ձայնակցում է Արտաշատի հենակի հետ:

Արտաշատի հենակները պատկանում են մ. թ. ա. I—մ. թ. I դարերին:

Դամբարանային խեցեղենի մեջ շատ սովորական են խոհանոցային անոթները: Դրանք թուխ կամ դարչնագույն խոշորահատիկ կավից, հիմնականում ձեռքով պատրաստված անոթներ են (տախտ. X, 2, XVIII, 1, 2, 5, նկ.

⁷¹ А. А. Мартиросян, Раскопки Аргештихинили, СА, 1967, № 4, рис. 5; նույնի, Аргештихинили, рис. 64.

⁷² H. S. Robinson, նշվ. աշխ., տախտ. 4, F86, տախտ. 7, g 121.

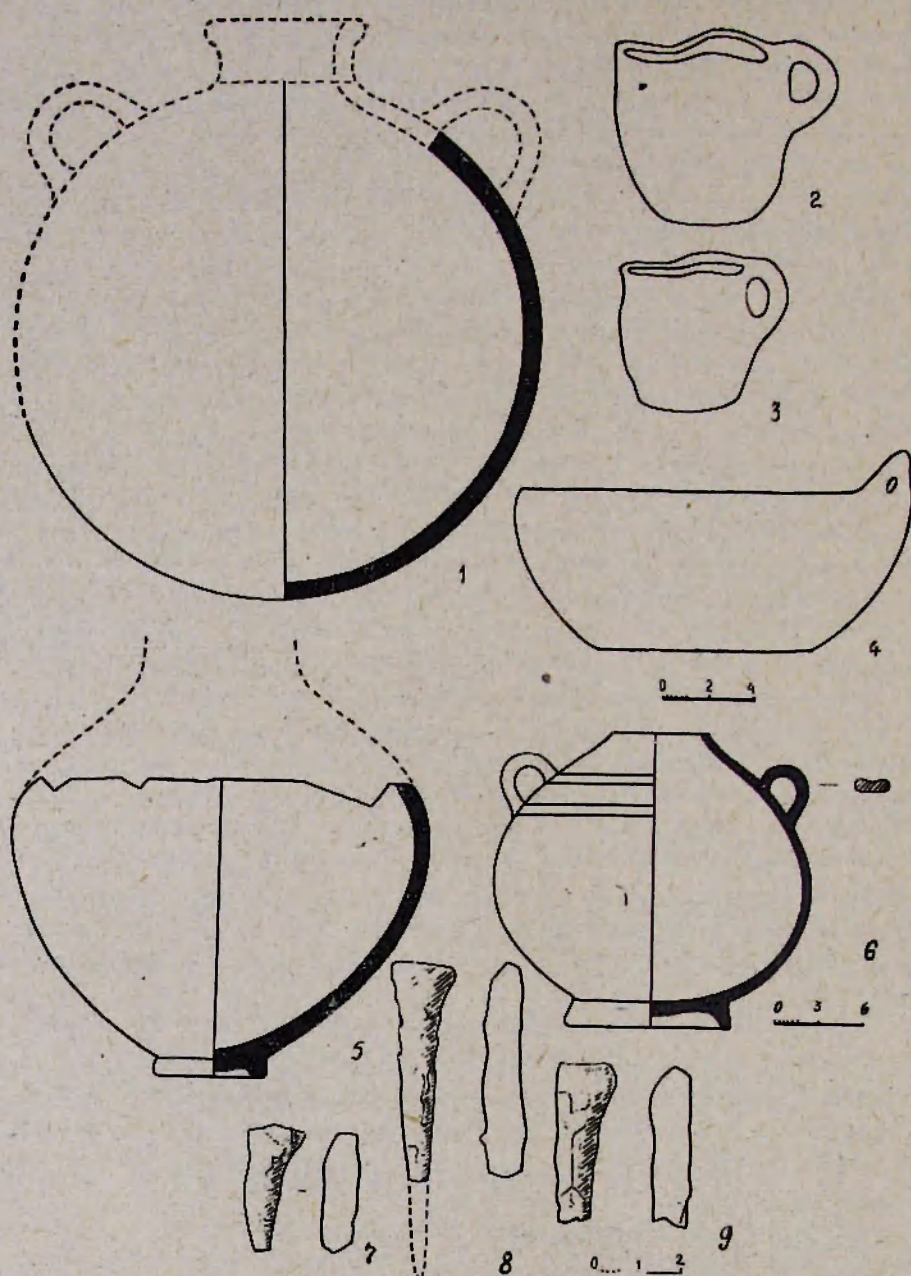
⁷³ А. А. Мартиросян, Раскопки Аргештихинили, рис. 5; նույնի, Аргештихинили, рис. 63.

⁷⁴ R. Ghirshman, Village Perse-Acheménide, Paris, 1954, pl. XXX, g.s. 1212.

⁷⁵ B. Hrouda, Tell Halaf, Taf. 70, 71, Taf. 73, 91.

⁷⁶ H. A. Thompson, նշվ. աշխ., նկ. 76, D64.

⁷⁷ David and Joan Oates, նշվ. աշխ., տախտ. XXV, 9.

Նկ. 45. 1—դամբ. № 62, 2—4—դամբ. № 74, 5—դամբ. № 64, 6—9—դամբ. № 60

3,4, 4,1, 11,5, 15,5, 17,1, 33,12, 13, 50,1, դամր. № 12, 19, 24, 30, 32, 51), ուռուցիկ կամ քիչ ձգված իրանով, ցածր վզով, դուրս թեքված պսակով, լայն հարթ հատակով: Հաճախ ունենում են տափակ, կլորսովուն կամ աղեղնաձև կանթ, ամրացված պսակին և ուսերին (բարձր. 19—35 սմ, պս. տր. 14—26 սմ, հատ. տր. 15—18 սմ): Մակերեսն անփայլ է, րացի մեկից, լինում են առանց անդորի կամ դարչնադուն ու կարմրավուն անդորով պատած:

Խոհանոցային անոթները, ընդհանրապես, վաղուց են հայտնի և նրանք դրեթե փոփոխության չեն ենթարկվել: Համենայն դեպս, հելլենիստական և մ. թ. առաջին դարերի խոհանոցային անոթների մեջ ոչ մի տարբերություն չի նկատվում և նույնիսկ դժվար է դրանք անջատել իրարից: Մ. թ. ա. I—մ. թ. II դարերի ճիշտ այդպիսի կճուճներ են հայտնաբերվել Արտաշատի բլուրների պեղումներից, Արմավիրից⁷⁸ (1969 թ., № 115), Գառնի⁷⁹ ամրոցի շերտերից և դամարաճաններից (դամր. № 122):

Արտաշատի խոհանոցային անոթները մ. թ. տ. I—մ. թ. II դարերով փվագրվող դամարաճաններից են հայտնաբերվել:

Արտաշատի հարավարևելյան դամարաճանադաշտից հայտնաբերված խեցեղենի մեջ մեծ թիվ են կազմում ճրագները (տրամագիծը 7—11 սմ, բարձ. 2—3 սմ), ունենում են կլորավուն կամ ուղղահայաց պատեր, պատրույգի համար արված փոքրիկ քթիկ (նկ. 8,9, 26,7, 33,3, 40,7, դամր. № 13, 24, 32, 40, 42, 44) և պատրաստված են կոպիտ, պակաս խնամքով:

Այս ճրագները սովորական են Արմավիրի մ. թ. ա. I և Արտաշատի մ. թ. ա. I—մ. թ. II դարերի շերտերի համար: Դրանք համեմատած մաղ հելլենիստական շրջանի ճրագների հետ ավելի անխնամ են պատրաստված:

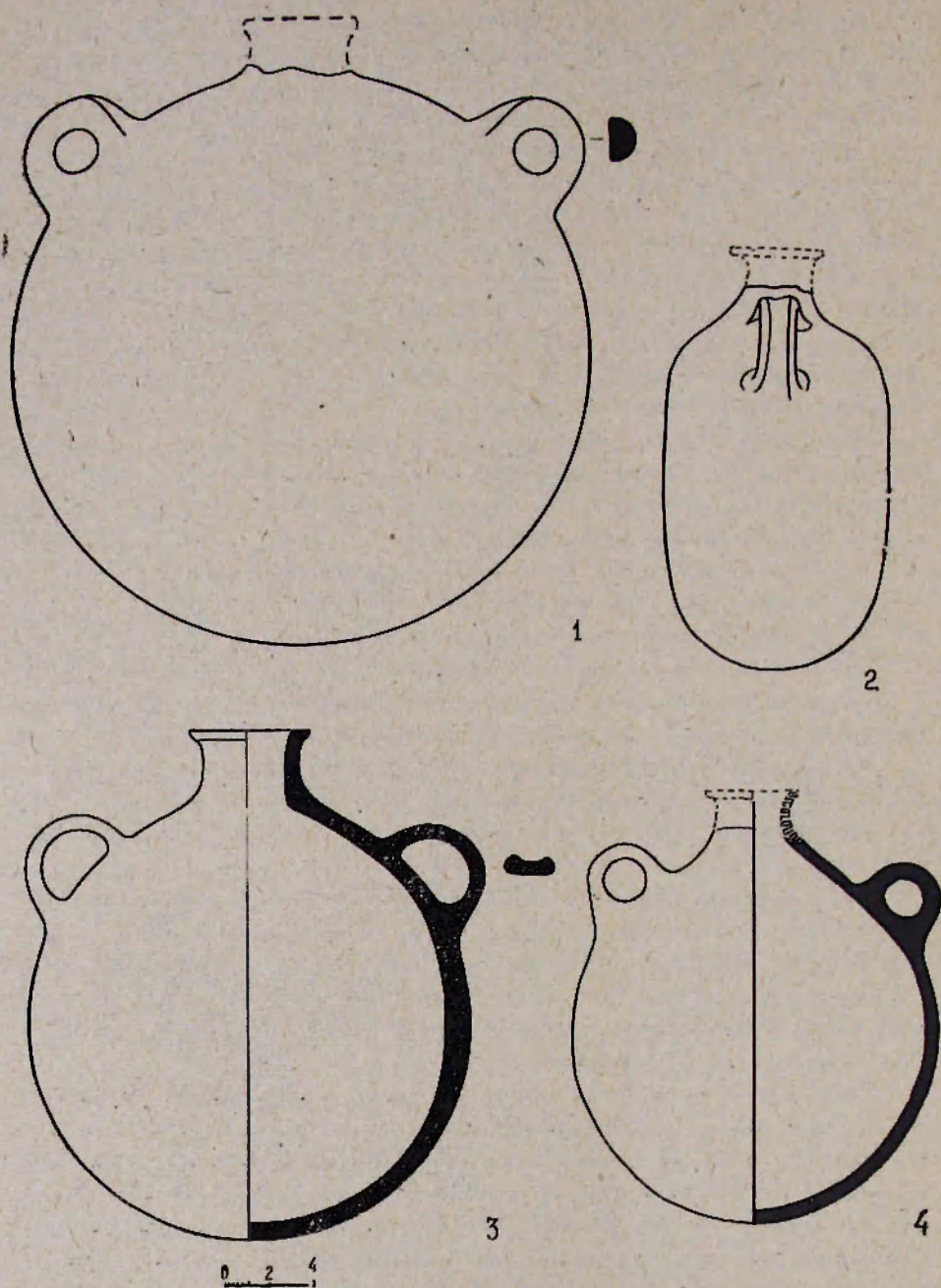
Մի շտրք դամարաճաններում ճրագների թիվն երեքից ավելի է, ուստի կարելի է ենթադրել, որ դրանք օգաագործվել են նաև իրրև ծխարաններ: Քանի որ ծխարանները եղել են նաև թաղման ծիսակատարության անհրաժեշտ մասը:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում գլանաձև իրանով, շեշտված ուսերով, քիչ լայնացող վզով, գույգ գլանից բաղկացած երկկանթանի ամֆորան (տախտ. XVI,1, նկ. 51,1, պահպ. մասի բարձր. 77 սմ): Այն պատրաստված է դուրզի վրա, դարչնագույն սպիտակ մանր ավազախոտնուրդով խիա կավից, որի մեջ երեւում են փայլարի հատիկներ: Մակերեսը պատած է թույլ կանաչին տվող անդորով:

Ամֆորաները ծառայել են հեղուկ և սորուն, հատիկային նյութեր պահելու և արտահանելու համար: Ուստի, գրանք հսկայական քանակությամբ արտադրվել են հունական աշխարհում և գաղութներում: Արտաշատի բլուրների պեղումներից հայտնաբերվել են ամֆորաների մի շտրք բեկորներ: Դրանք վզի և անոթի պատերի և հատակի մասեր են, տարրեր տեսակի կանթեր, այդ թվում նաև զույգ գլանից բաղկացած: Կտնթերից մի քանիսն իրենց վրա ունեն դրոշմներ: Ամֆորաները ներմուծված են մի քանի կենտրոնից, հիմնա-

⁷⁸ Գ. Ա. Տրագուա. Արմավիրի 1973 թ. պեղումների նյութերից, էջ 175:

⁷⁹ «Гарни», V, стр. 38, рис. 14,1, табл. XXII,а.

Նկ. 46. 1, 2, 4—դամբ. № 67, 3—դամբ. № 68

կանում Հոռոգոսից⁸⁰։ Հունական, միջերկրածովյան և փոքրասիական կենտրոնների խեցեղեն արտադրանքի ձեռքն ու կավերը, և հատկապես ամֆորաները, բավաճանին լավ են ուսումնասիրված։ Հայտնի է, որ երկգլան կանթերով ամֆորաներ գլխավորապես արտադրվել են Կոսոսում⁸¹, ինչպես և այլ կենտրոններում, որոնք շնչին շեղումներով հիմնականում կրկնում են Կոսի ամֆորաների ձևերը։ Կոսի կավը հիշեցնում է Հոռոգոսի ամֆորաների նման, տարբերությամբ, որ այն փոքր-ինչ ավելի է ավաղ ու փայլար պարունակում⁸²։ Արաաշատի ամֆորան իր երկար, ձգված իրանով, լույզ դլանից ըաղկացած, քիչ վեր բարձրացող և ուղղահայաց իջնող կանթով ու կավի ըաղադրությամբ աղերսվում է Կոսի⁸³ ու չորջանի ամֆորաների հետ և ամենայն հավանականությամբ ներմուծված է այնտեղից։

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանը սոսկապես կապեր է ունեցել նաև Միջերկրածովյան հունական կղզիների հետ։ Հոռոգոսի հեռ առևարական կապեր հաստատված էին դեռևս ուրարաական շրջանից։ Հոռոգոսից են ներմուծված Կարմիր բլուրում 1935 թ. հայտնաբերված⁸⁴ կանացի ֆիդուր պատկերող սկահակի վերին մասը և ալարաստրի վիզը։ Հելլենիստական շրջանում լայնորեն ծավալվեց առևտուրը, որում մեծ դեր էին խաղում Միջերկրականի արևելյան շրջանի երկրներն ու քաղաքները, Պերդամոնը, Եգիպտոսը, Սիրիան, Սամոս կղզին, Հոռոգոսը և այլն։ Սակայն առևտուրը լայն թափ ստացավ հատկապես Հոռոգոսում, որը ոչ միայն արաաշանում էր իր սեփական արաադրանքը, այլև միջնորդի դեր էր կատարում։ Արաաշատի գյուտերը ցույց են տալիս, որ Հոռոգոսի առևարական շրջանակի մեջ ընդգրկված է եղել նաև Հայաստանը։

Հելլենիստական շրջանում աճեց նաև Կոսի առևտրական կշիռը, որը մեծ չափով գինի էր արտահանում։ Բոսֆորի այդ շրջանին վերաբերող շերտերում մեծ քանակությամբ Կոսի ամֆորայի թեկորներ են հայտնաբերվել⁸⁵։ Ըստ Մ. Զարդարյանի, Հոռոգոսից հետո Հայաստան ներմուծված ամֆորաների թվով երկրորդը Կոսն է։ Հետաքրքիր է, որ Արաաշատում հոռոգոսյան համարվող ամֆորաների թեկորները հիմնականում հանդես են գալիս մ. թ. ա. II—I դարերի շերտերից, իսկ մ. թ. ա. I դ. վերջերից սկսած և մ. թ. I—II դարերին վերաբերող շերտերում հանդիպող ամֆորաներից ավելի շատ են Կոսից ներմուծվածները։

Արտաշատի ամֆորայի տիպի անոթները հանդիպում են մ. թ. ա. I—մ. թ. II դարերում։ Այդօրինակ անոթները հայտնաբերվել են անախի աշխար-

⁸⁰ М. Зардарян, Амфоры из раскопок Арташата, ИФЖ, 1977, № 1, стр. 266—272.

⁸¹ И. Б. Зеест, К вопросу о торговле Неаполя и ее значении для Боспора, МИА, № 33, М., 1954, стр. 74.

⁸² И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, Москва, 1965, стр. 25.

⁸³ И. Б. Зеест, К вопросу о внутренней торговле Прикубанья с Фанагорией, МИА, № 19, Москва, 1951, стр. 109; И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, стр. 24—25, 104—106.

⁸⁴ Р. М. Жанполадян, О трех образцах стекла из Кармир-блур, СЛ, 1964, № 1, стр. 307 и сл., рис. 1, 3, 5, 6; Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, Ереван, 1955, стр. 51, табл. II, 10, 11.

⁸⁵ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, стр. 25.

Հի մը շարք վայրերում՝ Բոսֆորում⁸⁶, Էսալիայում, Աթենքում⁸⁷ և այլուր՝ Արտաշատի ամֆորան ձայնակցում է Աթինքի ադորայի ամֆորայի հետ, որը թվագրվում է մ. թ. I դ. կեսով II դարի սկզբով և վ. Գրեյսի⁸⁸ Կոսի համարած, մ. թ. I դարին պատկանող ամֆորայի հետ։ Արտաշատի ամֆորան Տրայանոս կայսեր արժաթյա դրամով և ուղեկցող ապակյա ու կավե անոթներով ճշտորեն թվագրվում է մ. թ. II դարի սկզբով⁸⁹։

Ուշագործյան արժանի է դնաձև, քիչ ձգված իրանով, կլոր հատակով, դուրսի վրա պատրաստված անոթը, որի վերին մասը ուսերից թերի է, պահպանվել է կանթի հիմքը (առիւտ. XVII,3, նկ. 3,1, պահպ. մասի բարձր. 37 սմ, դամբ. № 12)։ Դժվար է ասել, նա ունեցել է մի կանթ, թե եղել է երկկանթանի, քանի որ կանթի դիմացի հատվածը նույնպես պահպանում է։ Մակերեսն անփայլ է, պատած դեղնականաչավուն քսուքով, որի վրայից անցնում է երկու կարմիր դոսի։ Նման անոթները ընդհանրապես քիչ են։ Միակ ստիպորը դտնվել է Արտաշատի VII բլրից, որը միկանթանի է, նույն մշակումով և հայտնաբերվել է մ. թ. I—II դարերի շերտերից։

Հայաստանում գնդաձև իրանով անոթներ հայտնի են դեռևս ուրարտական շրջանից⁹⁰, ստկայն մինչև առաջին դարերը նրանք այլևս չեն հանդիպում, համեմատյն դեպք մեկ հայտնի չէ։ Սակայն հելլենիստական և պարթևական շրջանի կլոր հատակով անոթները հայտնաբերվել են Նիմրուգից⁹¹, Տիգրիսի ափի Սելեկիայից⁹², Թեյ Զալաֆից⁹³ և այլ վայրերից⁹⁴։ Հայաստանում դրանք գոյատևում են մինչև VII դարը։ Այդ ժամանակաշրջանի մի անոթ դտնվել է Դվինից։ Արտաշատի ստիպորը հարակից նյութերով թվագրվում է մ. թ. I դարով։

Մեծ խումբ են կազմում կարասները, որոնք դամբարաններում օդադործվել են աարերը նպասակներով, թաղման, հացահատիկ, գինի և այլ ուտեստեղեն պահելու համար։ Դրանք իրենց չափերով, ձևերով ու հարդարանքով բաժանվում են մի քանի ենթախմբերի։

Առաջին խումբը հարթ հասակով, հելլենիստական շրջանից եկող ձևերի շարունակությունն է, այսինքն՝ աստիճանաբար լայնացող, վերին մասում ուռուցիկ իրանով, որոնք ունեն հելլենիստական կարասներին ընդողջ թիք, լայնացող, հորիզոնական կտրած (նկ. 6,2, 25,1, 28) կամ կլորավուն պսակներ (նկ. 28,2)։ Մակերեսներն անփայլ են, առանց անգորի կամ դարչնագույն,

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 55—81։

⁸⁷ H. S. Robinson, նշվ. աշխ., տախտ. 19 M-13.

⁸⁸ V. Grace, Amphoras and the ancient Wine trade, Princeton, New Jersey, 1961, fig. 60.

⁸⁹ M. Зардарян, նշվ. աշխ., էջ 269, տախտ. I,8, II, 7A,8A.

⁹⁰ A. A. Мартиросян, Город Тейшебани, Ереван, 1961, стр. 122, рис. 51.

⁹¹ M. E. L. Mallowan, Nimrud and its Remains, vol. II, London. 1966, fig. 279; David and Joan Oates, նշվ. աշխ., տախտ. XXV, 11,12.

⁹² N. C. Debevoise, նշվ. աշխ., նկ. №№ 85, 95, 175, 184, 248; Antonio Invernizzi, The Excavations at Tell Umayr, Mesopotamia, I, 1966, Torino, fig. 14.

⁹³ B. Hrouda, Tell Halaf, Taf. 59, 82, 92, 103.

⁹⁴ H. S. Robinson, նշվ. աշխ., տախտ. 20, M-52.

դեղնականաչավուն քսուքով պատած (րարձր. 90—115 սմ, պս. տր. 30—40 սմ, հատ. տր. 20—25 սմ): Սրանց կողքին հանդես են գալիս կարասներ, որոնք հորիզոնական կտրված պսակների վրա ունեն ռելիեֆ լայն դոտի կամ կողքից արված ակոսավոր դոտի, իսկ տակից՝ աստամնավոր դարդ: Այս կարասները, սովորաբար, քիչ ավելի ուռուցիկ են լինում և ուսին ու փորին սնննում են պարանաձև ռելիեֆ դոտի (տախտ. I V, 3, րարձր. 110 սմ, պս. տր. 35—40 սմ, հատ. տր. 25—26 սմ):

Կարասների այս ձևերը մեծ քանակությամբ հանդիպում են ըլուրների պեղումները, որոնք տալիս են նաև մի շարք հետաքրքիր այլ ձևեր ևս:

Արտաշատի վերոհիշյալ կարասների ձևերը հանդիպում են Հայաստանի Ժ. Թ. I—III դարերի գրեթե բոլոր հուշարձաններում, Գառնիում, Վաղարշապատում և այլուր:

Կարասների մյուս խումբը ավելի միատարր է: Դրանք ունեն ձգված տեսք դեպի դուրս լայնացող կլորավուն պսակ և արտահայտվող սուր նստուկ (նկ. 17, 2, 31, 5. 50, 2, րարձր. 100—110 սմ, պս. տր. 30 սմ, հատ. տր. 3—7 սմ): Սուր նստուկով, տարբեր չափերի, կարասներ մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Ժ. Թ. I—III դարերի շերտերից: Ինչպես վերը հիշատակեցինք, այդպիսի կարասներ հայտնաբերվել են Վաղարշապատում, Գառնիում:

Սուր նստուկով անոթներ կան ուրարտական և հաջորդ շրջաններում, ըստ այն տարածում է ստանում Ժ. Թ. առաջին դարերում: Դրանցից, նեղ իրանով, րարձր, ավելի սուր նստուկներով կարասները II դարի երկրորդ կեսից վաղ չեն հանդիպում: Վերջիններիս տիպը ամբողջ անտիկ աշխարհում հանդիպում է II դարից հետո:

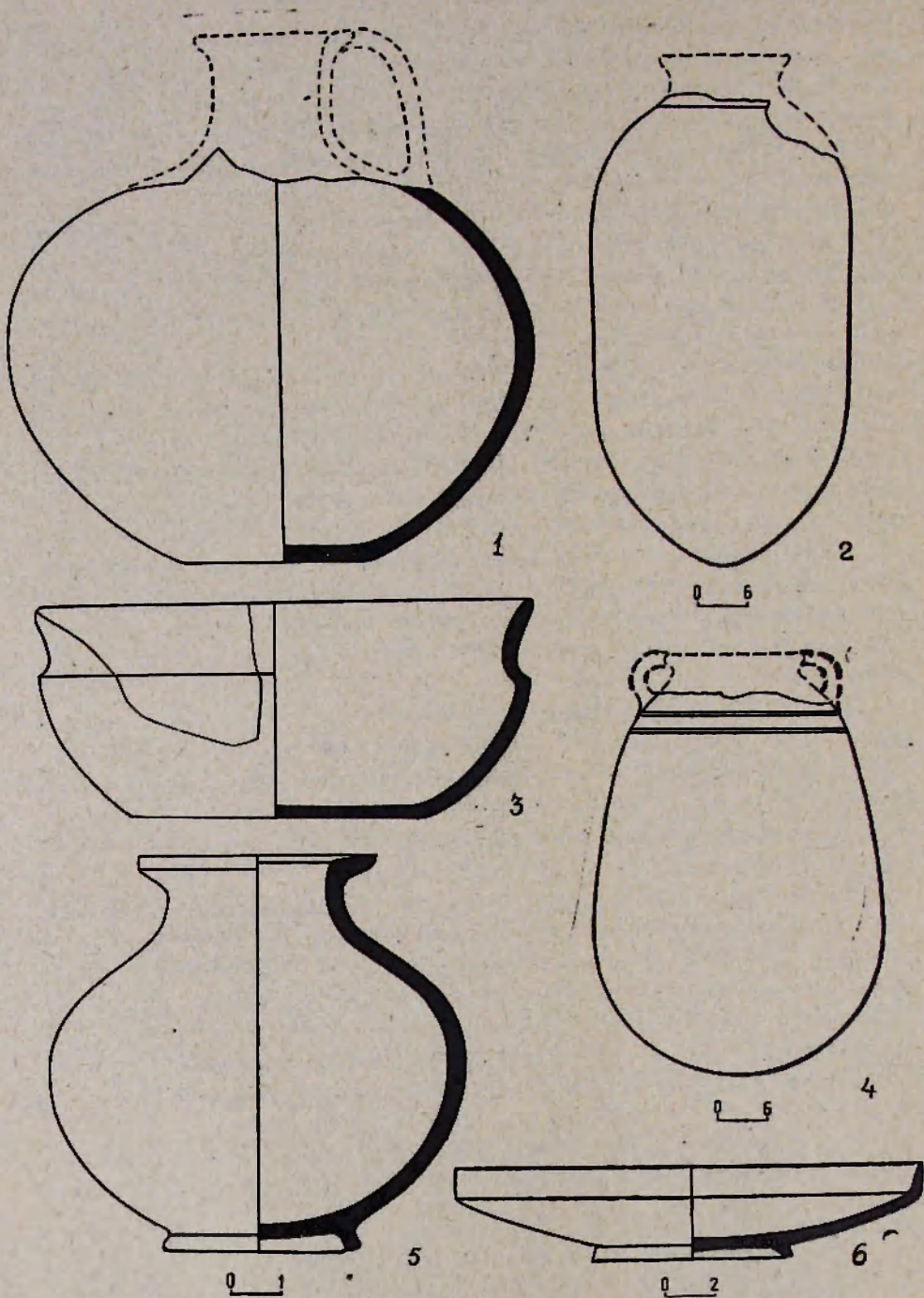
Երրորդ խումբը, ձվաձև կամ ձգված, գրեթե գլանաձև իբանով փսքը կարասներն են, որոնք ունեն կլոր հատակ, դուրս լայնացող ձեւավոր նեղ պսակ (նկ. 4, 3, դամբ. № 10, 12, արեմտյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 69, տախտ. XVII, 1, նկ. 47, 1): Դժբախտաբար, դրանցից ոչ մեկն ամբողջական չէ, և ճիշտ չափերը դժվար է վերականգնել (պահպ. մասի րարձր. 72 սմ, 36 սմ, 47 ոմ, պս. տր. 15 սմ):

Կարասներից մեկի մակերեսին շաղանակադույն անդրք է քսած, փայլեցրած, իսկ մյուս երկուսը պատած են կարմիր և դեղնականաչավուն անդրքով և անփայլ են: Արեմտյան դամբարանադաշտից գտնված կարասի ուսին կա երկու դույզ գուգահեռ դռախ: Բացի կլոր հատակով վերոհիշյալ սափորներից, Արտաշատի ըլուրների պեղումներից փոքր կարասներ չեն հայտնաբերվել: Միակ այդպիսի անոթը հայտնաբերվել է Հացավանից, որը ձևով ու չափերով ձայնակցում է Արտաշատի արեմտյան դամբարանադաշտից գտնված կարասի հետ (նկ. 47, 2):

Այդպիսիք գտնվել են Նիմրուդից⁹⁵ (հելլենիսաական), որը նույնպես ձևով ու զարդերով ձայնակցում է Արտաշատի վերոհիշյալ կարասի հետ, Տիգրիոի ափի Սելևկիայից⁹⁶ (մ. թ. I—II դդ.):

⁹⁵ M. E. L. Mallowan, Nimrud and its Remains, fig. 279.

⁹⁶ N. C. Debevoise, Կել. աշխ., տախ. 95.

Նկ. 47. 1, 3—դամբ. № 65, 2—կարաս, Հացավանից, 4, 6—դամբ. № 69, 5—արևմտյան
դամբարանադաշտից

Արտաշատի կլոր հատակով կարասները, ուղեկցող մյուս նույթերով, իրենց աշակումով պսակի ձևով, պատկանում են մ. թ. I—II դարերին:

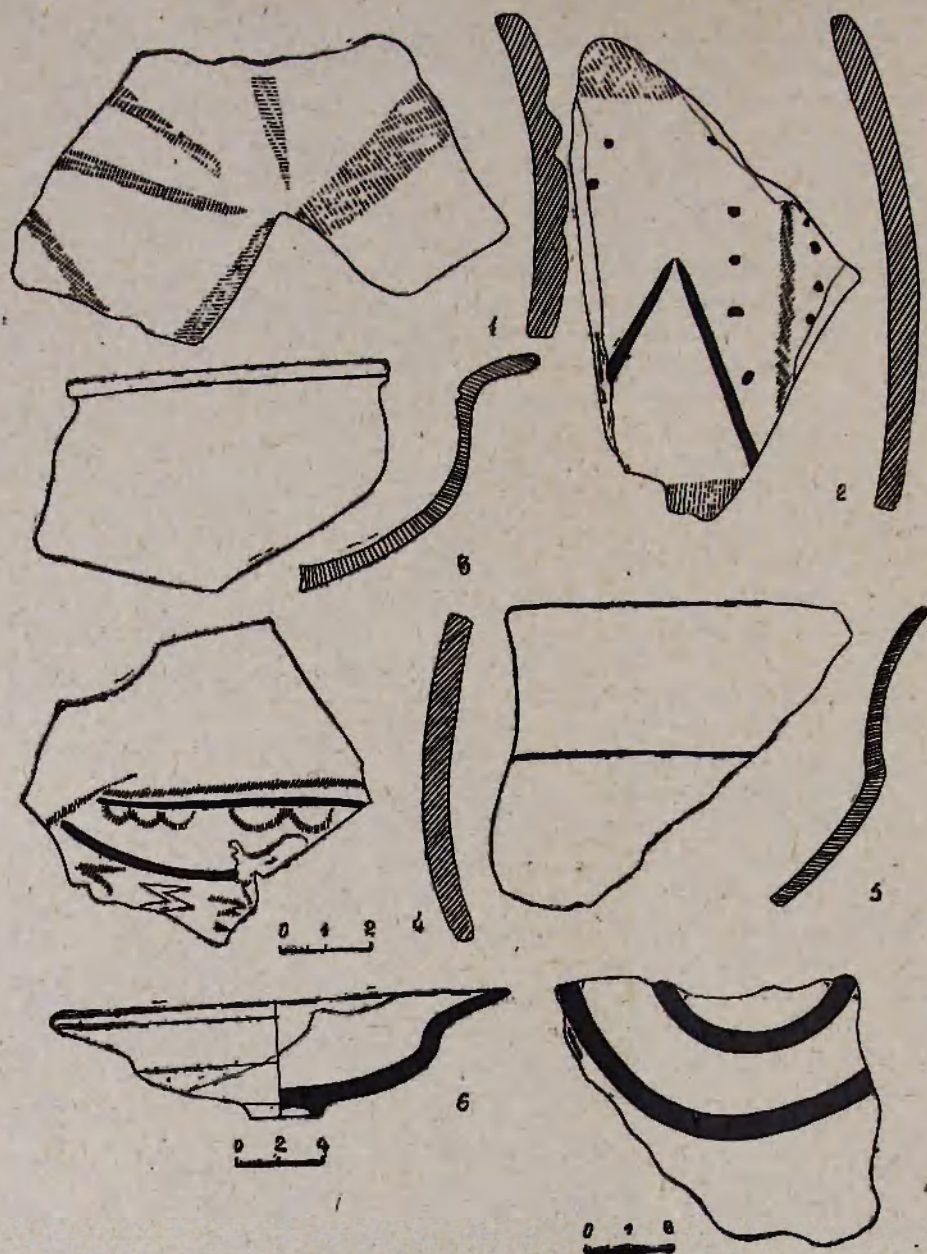
Այսպիսով, քննությունը ցույց է տալիս, որ մ. թ. ա. I դարում, Հայաստանում նկատվում է հիլենիստական շրջանի խեցեգործության ավանդների աստիճանական մարում, որը շարունակվում է մ. թ. առաջին դարերում: Այսինքն, սվելի ու ավելի սակավ են դառնում բազմազույն, գեղեցիկ զարդերով ձևավորված. մակերեսները խնամքով փայլեցված կավանոթները: Դրանք ավելի անփույթ են պատրաստված, փայլեցված են միայն զարդանախշերը, դրանք ավելի շճշաելու նպատակով կամ ուղղակի անփայլ են: Մշակման այս եղանակը աստիճանաբար գաոնում է գերակշռող: Սկսվում է ամրաժվել դեղնականաչավուն և գեղնավուն քսուքը, որը I—IV դարերում դառնում է իշխող: Մյուս կողմից, Արեւիքում, հռոմեական տիրապետության հաստատման հետ միասին, մուտք է դործում կարմիր լաքավոր շքեղ խեցեղենը, որի օրինակով սկսում են իրեր պատրաստել նաև տեղերում: Հայաստանում երեան են դալիս լաքանման կարմիր և դարչնագույն անգորով պատած, փայլեցրած անոթներ կամ անփութորեն, անհավասար քսած, հոսեցրած, լաք հիշեցնող անգորով անոթներ, որն արված է անոթի թրծելուց հետո: Այնուհետև անհասանում են հիլենիստական խեցեղենի որոշ ձևեր (իլիկաձև ունգվենտաբիաներ, փիալաներ, կիսադնդաձև և կիսաձվաձև թասեր և այլն), և հանգես են դալիս նորերը (բաժակներ, դավաթներ, սկուտեղներ, ափսեներ, սրվակներ և այլն):

Ընդհանրապես նորմեր և գարնագույն անգորով սլատած, փայլեցրած խեցեղենը, որը I—II դարերում ըավականին տարածված էր, III—IV դարերում իսիսա պակասում է: Ավելի տիրապետող է դառնում անփայլ խեցեղենը, որը հաճախ առանց անդորի է:

Ավանդական փորագիր զարդերով խեցեղենը, որը հիլենիստական շրջանում գրեթե մոռացության էր մատնվել, պարթևական և հռոմեական խեցեղենի ազդեցության տակ, նորից աշխուժանում է: Այժմ կավանոթները, րացի անփութորեն կատարված դունավոր հարգարանքից, ունեն նաև ամրեր հնարքներով արված զարդեր: Ռեիեֆ դուտիներ, որոնք երբեմն ունեն մատով արված ատամնաձև, պարանաձև զարդեր, սանրով արված ալիքաձև և այլ դուտիներ, դրոշմելու եղանակով արված պայտաձև, եռանկյունաձև, անվաձև, կենաց ծառի և այլ տեսակի զարդագուտիներ: Կավանոթների պսակները, ի ամրերություն հիլենիստական խեցեղենի դունավոր զարդերի, հարգարված են ռեիեֆ և ակոսավոր դուտիներով, մաաներով արված սլիքաձև և այլ զարդերով:

Այլ է նաև թասերի, ափսեների և մյուս րաց անոթների ներսի հարգարանքը: Գունավոր զարդերը այսանդ ևս փոխարինվում են փորագիր ամրեր օրնամենտներով: Հաճախ հատակն անջատվում է փորագիր և ռեիեֆ դուտիներով, որոնց մեջ կենտրոնում երբեմն ակոս է արվում:

Մ. թ. առաջին դարերում փոփոխության են ենթարկվում կանթերը: Ներկայումս, րացի երկայնքով ներձկված կանթերից, հանդիպում են ժապավենաձև, կտրվածքում կլոր, հնատիպ, խուլ կանթեր, հորիզոնական կպցրած և

նկ. 48. 1—7—Արեւիտյան դամբարանադաշտից

այլն: Ուորդուն մեկ կամ մի քանի զլանից ռադկացած կանթերը, որոնք գալիս են ուշ հելլենիստական շրջանից, շարունակվում են նաև մ. թ. առաջին դարերում:

Հելլենիստական շրջանում հանդես եկած օղակաձև ոտքերը լայն աարածում են ստանում այս շրջանում, երևան են գալիս կլոր և սուր նստուկները:

Այսպիսով, մ. թ. առաջին դարերի խեցեղորձները, հին ավանդական ձևերը շարունակելուց և զարգացնելուց բացի, սահելով են նոր ձևեր: Այդ շրջանի խեցեղենը ձեռք է բերում ժամանակաշրջանի ոգուն ու պայմաններին համապատասխան նոր հաականիշներ: Այս ամենի վրա իրենց ազդեցությունն են թողնում նաև ջնարակած խեցեղենն ու ապակին:

Ինչպես տեսնում ենք, դամրարանային խեցեղենը, որը սերտորեն կապված է Արտաշատի բլուրների խեցեղեն արտադրանքի հետ, հնարավորություն է ապահովում մ. թ. առաջին դարերի խեցեղենի զարգացման ընթացքին և ուղղությանը, ճշտելու նրա ժամանակագրությունը, որն իր հերթին օգնում է որոշելու, նույն դարերի, մյուս հնագիտական նյութերի թվագրությանը, վեր հանելու առևարանտեսական կապերն ու փոխազդեցությունները:

3. ԶՆԱՐԱԿԱԾ ԽԵՑԵՂԵՆ

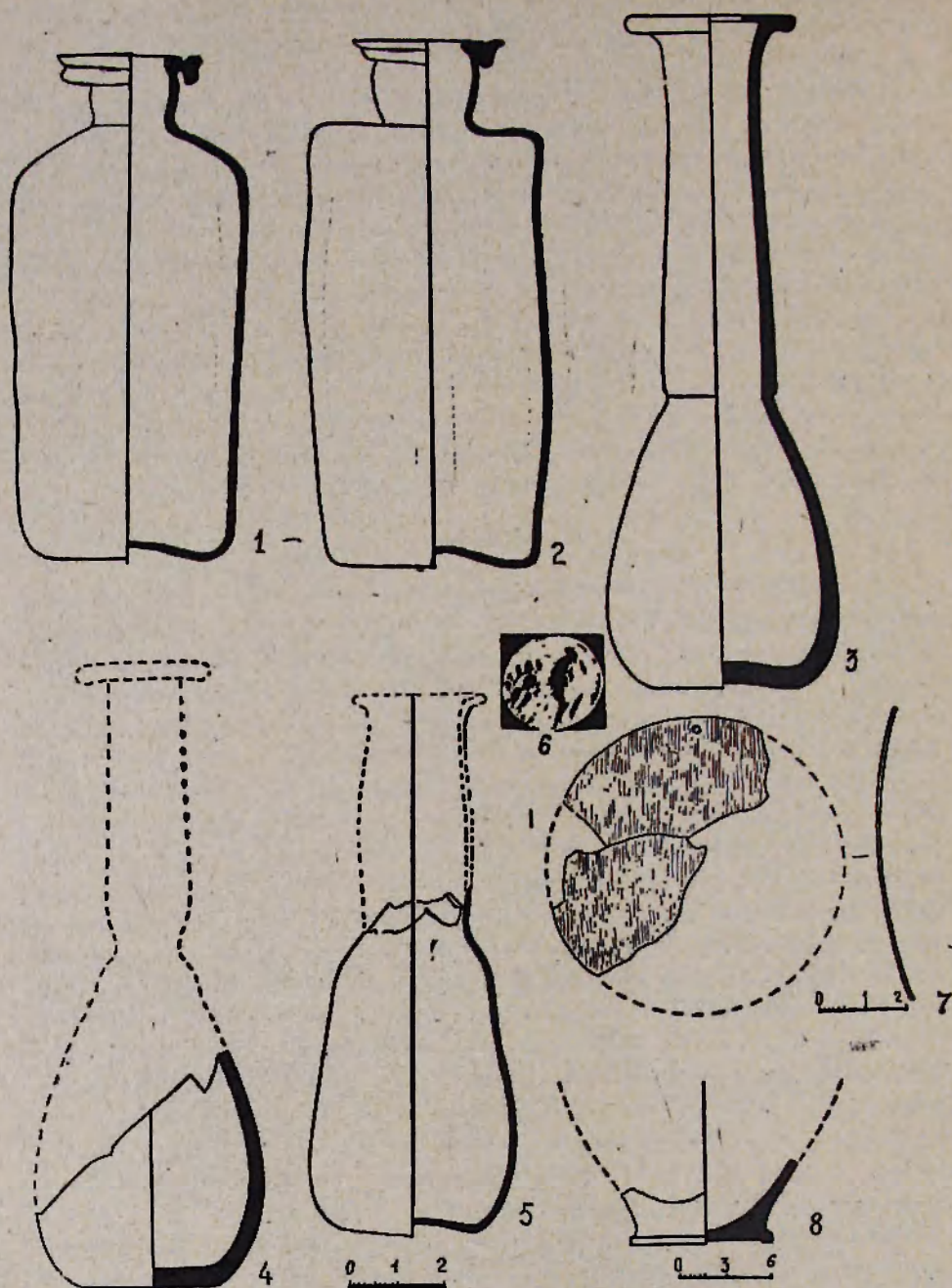
Տակավին դժվար է ասել, թե ինչպես, երբ և որտեղ է կառարվել ջնարակի գյուղը: Զնարակը ապակու ռարակ շերտ է, որը ռադկացած է նույն կվարցի և կալաքարի խառնուրդից և ապակուց տարրերովում է միայն խառնուրդի առկային հարարերությամբ, պատրաստման եղանակով ու նշանակությամբ, այսինքն՝ այն օգտադործվում է ուրիշ նյութեր ծածկելու նպատակով, ինչպես թրծելուց առաջ, այնպես էլ հետո: Զնարակած անոթների համար, ընարում էին հատուկ, հնարավորին չափ մաքուր կավեր, որպեսզի խեցին թրծելիս միացությունների մեջ չմաներ ջնարակի հետ: Հակառակ դեպքում ջնարակը կլիներ անհարթ և ճաքերով: Մի՞թե մասամբ ընարվում էր րաց գույնի կավ, որպեսզի անոթները ունենային թափանցիկ անք, րսա որում, այդ նպատակով անոթի մակերեսը պատում էին ջնարակի մի քանի շերտով: Այնուհետև լավ ծեծած կվարցի և կալաքարի խառնուրդից պատրաստված թանձր շփոթը քսում էին խեցեղեն իրերի մակերեսին, ապա թրծում: Դժվարանայում գանված սեպագրերի մեջ պահպանվել է կավամանները ջնարակելու ռադադրաառմանը²:

Զնարակը լինում է երկու տեսակ՝ կապարային և կալաքարի: Կապարայինը ավելի ցածր ջերմաստիճանի տակ է հալվում և ավելի լավ է պահպանվում, իսկ կալաքարինը պահանջում է համեմատաբար րարձր ջերմաստիճան և շուտ է քալքայվում: Ուսումնասիրությունը ցույց է ապիս, որ և՛ մեկը, և՛ մյուսը օգտագործվել են ջնարակած խեցեղեն արաադրող շատ կենտրոններում, րայց կալաքարինը միշտ ևղել է դերակշոող:

Անտիկ շրջանի ջնարակը իր ռադադրությամբ շաա քիչ է աարրերվում ապակուց, ուսաի նրա գույնն էլ պայմանավորված է դանաղան մեաաղական

¹ R. J. Forbes, Studies in ancient Technology, vol. V, Leiden, 1957, pp. 111, ff.

² Նույն տեղում, էջ 132:

Նկ. 49. 1, 2—դամբ. № 75, 3, 4, 5, 8—արեմտյան դամբարանադաշտից, 6, 7—դամբ. № 80

օրսիղների տարրեր հարաբերությամբ Ամենատարածված դոլյներից են կանաչը, կադատականաչավունը և դեղնավունը, որոնք բնորոշ են եղել Միջագետքի, Եգիպտոսի, Իրանի և Հնդկաստանի³ ջնարակած խեցեղենին:

Ջնարակած խեցեղենի մասսայական արտադրությունը սկսվեց պարթևական ջրջանում, մ. թ. ա. I և մ. թ. I դարերում: Հիշյալ ժամանակաշրջանում ջնարակած խեցեղեն էին արտադրում Իսալիալից և Գալիալից մինչև Հնդկաստան ու Զինասաան⁴: Այնուհանդերձ ջնարակած խեցեղենի արտադրության գլխավոր օջախները Միջերկրականի արևելյան ափերին էին, Փոքր Ասիան, Սիրիան, Միջագետքը, որտեղ հենվելով նախորդ ջրջանների արհեստադրոթության կոտակած փորձի վրա ջնարակած խեցեղենի արտադրությունը բարձր զարգացման հասավ⁵:

Անդրկովկասում ևս ջնարակած ուլունքները հայտնի են միջին բրոնզի ջրջանից, սակայն անոթները ավելի ուշ են հանդես գալիս, մ. թ. ա. IX դարից հետո:

Ընդհանրապես, Հայաստանի մ. թ. ա. IX—VI դարերի անոթների ջնարակները ցածրորակ են, մակերեսները անհարթ ու շատ բարակ, հաճախաբար դրանց մի մասը պատրաստվել է Հայաստանում: Օրինակ, Մեծամորում հայտնաբերված արաադրական խոանի հետքերը, ապակուց և մածուկից պատրաստված ուլունքները, ջնարակած բազալտի և ուլունքների գլուտերը ենթադրել են ալիս, որ զբանք արտադրվել են տեղում: Սպեկտրալ անալիզը ցույց է առնում, որ ինչպես ջնարակի, այնպես էլ ապակու և մածուկի դոլյնը պայմանավորված է պղնձի խառնուրդով: Ապակու և ջնարակի համար գլխավոր ելանյութ է ծառայել կվարցը⁶:

Հայաստանում, մ. թ. ա. V—II դդ. հուշարձաններում ջնարակած առարկաների գլուտերը էպիգոդիկ բնույթ են կրում, իսկ մ. թ. ա. I—մ. թ. III դարերում ջնարակած խեցեղենի արաադրությունը տարածում է սաանում:

Վրաստանում⁷ և Ադրբեջանում մ. թ. ա. V—I դդ. հուշարձաններում ջնարակած խեցեղեն դեռևս չի հանդիպում: Այն երևան է դալիս միայն մ. թ. առաջին դարերում, ըստ որում ոչ մեծ քանակությամբ:

Հայաստանում մ. թ. ա. I—մ. թ. III դդ. ջնարակած խեցեղեն հայտնաբերվել է Արմավիրից⁸, Արտաշատից, Գառնիից, Սիսիանից և այլ վայրերից:

³ N. Toll, The Green glazed pottery, p. 31—32; A. Лыкас, Материалы и ремесленное производство древнего Египта, М., 1958, стр. 256.

⁴ J. Marshall, Taxila, Cambridge, 1951, p. 408; A. Lucas, Glazed ware in Egypt, India and Mesopotamia, The Journal of Egyptian archaeology, vol. XXII, part II, London, 1936, p. 143; A. Лыкас, *աշխ.* էջ 256.

⁵ M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World. I, Oxford, 1941, p. 1010, pl. CVII—CVIII.

⁶ «Մեծամոր», էջ 71—73:

⁷ Н. Ф. Мамайашвили, Производство и потребление фаянса в средневековой Грузии, Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1970, стр. 5—6.

⁸ Գ. Ա. Տրաքյան, Արմավիրի պեղումները, 129, 1972, № 5, էջ 100—101, նույնի, Արմավիրի պեղումները, 124, 1974, № 12, էջ 62—63, նույնի, Արմավիրի պեղումները, 129, 1972, № 2, էջ 40:

Դրանք աարրեր չափերի ափսոսներ են՝ սափորներ, պուլիկներ, ամֆորաներ, աափաշներ, երկկանթանի անոթներ և այլն:

Շատ կարևոր են հատկապես Արտաշատից հայանարերված հստակ շերտադրական պաակեր ունեցող ջնարակած խեցեղենի նմուշները, որոնք օգնում են թվագրելու նաև մյուս հուշարձանների նյութերը:

Արաաշատի դամբարանադաշաներից հայտնարերված ջնարակած խեցեղենի նմուշները թեև քանակով մեծ չեն, սակայն նույնպես որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դժրախտարար, գրանք բեկորային վիճակում են և միշտ չէ, սր հնարավոր է լինում վերականգնել անոթների սկզբնական տեսքը:

Ուշագործության արժանի է մուգ դեղնադարչնադուլին մոռեցող, սև ու սպիտակ ավազախառնուրդով մանրահատիկ կավից պատրաստված անոթի իրանի վերին մասի բեկորը: Նրա իրանի մասում կան ուղղահայաց առեակոսներ (նկ. 53,1): Մակերեսը դրսից պատած է կանաչավուն հասա ջնարակով, իսկ ներսից՝ ավելի բարակ թաղանթով: Անոթն ամրողջությամբ, օդի աղղեցությամբ գունափոխված, ծածկված է արծաթագույն իոդացիայով (հարավարեելյան դամբարանադաշա, գամր. № 43): Նման մի բեկոր գտնվել է արևելյան դամբարանադաշից: Վերջինս պատրաստված է բաց դեղնավուն կավից, դրսից պատած է կապաականաչավուն (փիրուզագույն), ներսից երկնադույն ջնարակով: Վերոհիշյալ բեկորների ինչ տեսակ անոթի պաականելը որոշելուն օգնում է Արմավիրում 1970 թ. դանված կանթարուր: Այն ակոսիկներով զարդարված կոնաձև իրան ունի, դեղեցիկ ձևավորված ոաք, դուրս լայնացող պսակ, աափակ կանթերը երկայնքով ներձկված են, պսակին ամրացված մասում, կանթերը երկու կողքերից ելուստներ ունեն: Արմավիրի⁹ անոթը պարասաված է բաց դեղնավուն, սպիտակ ավազախառնուրդով կավից:

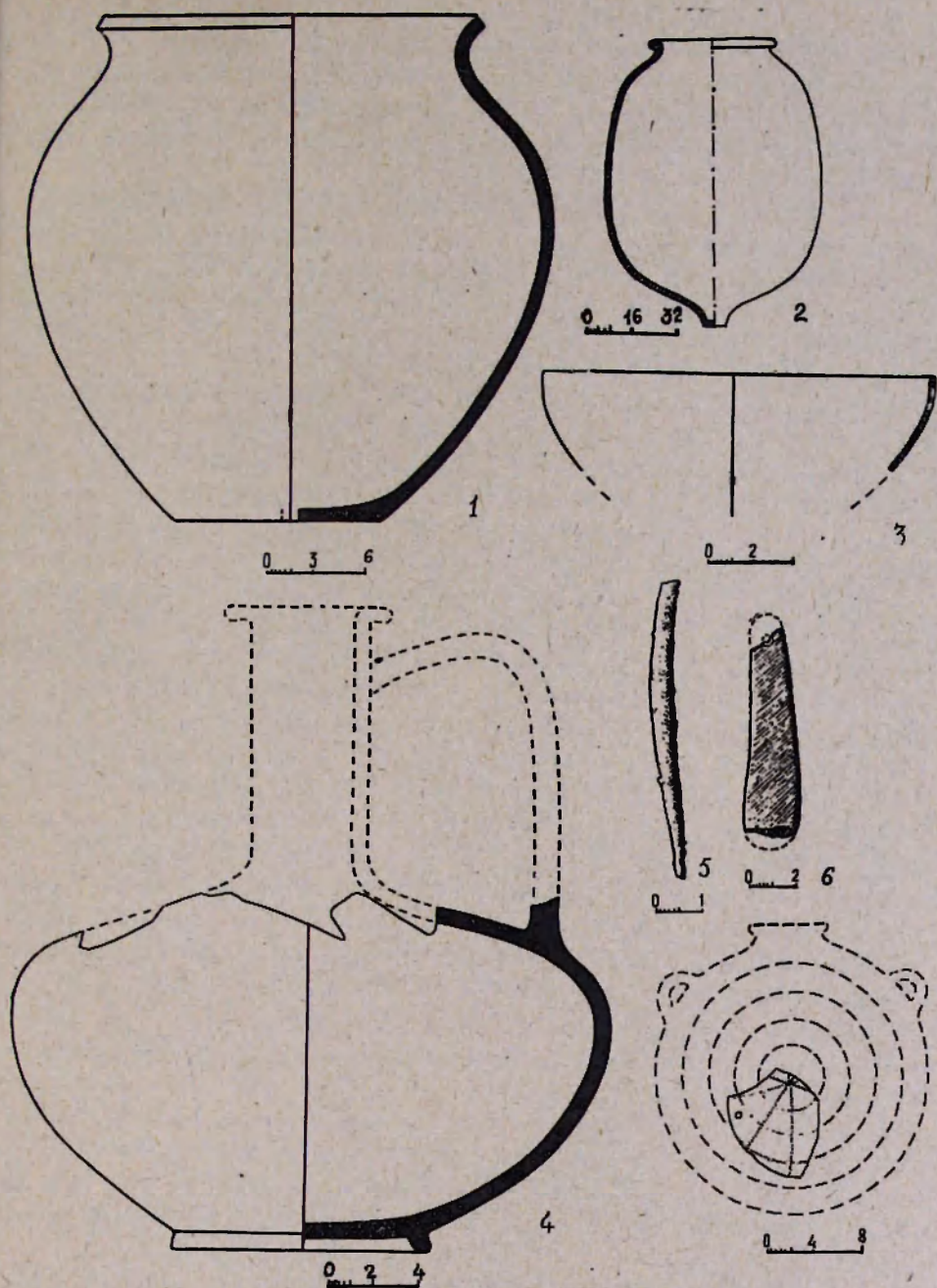
Արմավիրում գտնվել է ակոսավոր մակերեսով անոթի մը այլ բեկոր ես, դարչնագույն ավազախառնուրդով դեղնավուն կավից պարասաված, երկնագույն ջնարակով պատած (1971 թ., № 69):

Այս անոթներն արաաքին ձևով ու հարդարանքով մեաադյա անոթների ընդօրրնակություն են: Սրանց անմիջական լուղահեռները աակավին մեզ հայտնի չեն: Սակայն երկկանթանի և, ընդհանրապես, առեակոսներով զարդարված խեցեղենի անոթներ հանդիպում են սկսած մ.թ.ա. I հարամյակի սկզբից: Ուրարական երկկանթանի, ակոսիկներով հարդարված անոթ է հայանարերվել Արմավիրից¹⁰, Մեադե և կավե մ.թ.ա. VI—II դարերի սափորներ հայանի են Իրանում, Փոքր Ասիայում և Ադրբեջանում¹¹: Արմավիրից

⁹ Գ. Ա. Տիրացյան, Արմավիրի պեղումները, ԼՂԳ, 1972, № 2, էջ 40. Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանի անտիկ շրջանի ջնարակած խեցեղենը, ՊՂՀ, 1977, № 3, էջ 186—187, աղ. II, 9:

¹⁰ Ժ. Գ. Խաչատրյան, Հայաստանի մ.թ.ա. VII—I դարերի խեցեղենի ընդող մի ձև, էջ 277, աախա. II, 3:

¹¹ W. Culican, The Medes and Persians, London, 1965, fig. 3, 28, 47; P. Amandry, Argenterie Achéménide, Collection Helene Stathatos, III, 1963, p. 160—161, 262—266, 270—272; P. Amandry, Toreutique Achéménide, „Antike Kunst“, 2, 1959, աախա. 221; С. М. Казеев, Из истории Кабалинского магала, ВИА, Баку, 1962, табл. Хз—5; И. И. Рзаев, Художественная керамика Кавказской Албании, Баку, 1964, рис. 10—15.

Նկ. 50. 1—դամբ. № 77, 2—դամբ. № 82, 3, 5, 6—դամբ. № 81, 4—դամբ. № 63, 7—աբխաթյան դամբարանադաշտից

և Արտաշատից հայտնարեցվել են նաև ուշ հելլենիստական շոջանի ակոսիկներով անոթների բեկորներ և, ինչպես վերը նշեցինք, հարգարման ալո ձևը շարունակվել է նաև մ. թ. առաջին դարերում: Արմավիլի և Արաաշատի երկկանթանի անոթները հրջեցնում են նաև ուրարտական և աքեմենյան շրջանի, կանթերին ելուսաներ ունեցող, սափորները: Նրանք շերաագրական և հարակից նյութերով թվագրվում են մ. թ. ա. I դարով:

Ջնարակած մյուս բեկորներից հնաաքրքիր է ըաց գեղնավուն, նրբախեցի կավից պատրաստված սկահակի ոտքը, որը երկու կողմից թերի է: Այն իր սպիտակին մոտեցող կավի գույնով և կաթնավուն ըարակ հարթ ջնարակով նման է հախճապակու: Քանի որ ջնարակած խեցեղեն պատրաստող կենտրոններից սկահակներ գեո. շեն հայտնարեցվել, կարելի է ենթադրել, որ այն հելլենիստական խեցեղենի ջնարակի տարատեսակն է:

Ուշագրավ է Արտաշատի դամբարանադաշտից գտնված ջնարակած անոթի ներքին մասը: Այն ունի արահայտվող օղակաձև ոտք, որն իր հղկվածությամբ, մշակված անկյունավոր ձևերով կատարելության է հասցված: Այն պատրաստված է դուրգի վրա գեղնավուն միասեռ կավից, իսկ մակերեսը պառած է փիրուզագույն ջնարակով (նկ. 53, 1): Անոթը մի անդամ ջնարակել են ըարակ ջերածով ներսից, խեցու ամրությունն ու անթափանցիկությունն ապահովելու համար, և նուրբ, հարթ ըարձրորակ, լավ հալած ջնարակով պառել են գրսից (պահպ. մասի ըարձր. 7 սմ, հատ. տր. 9, 5 սմ): Հավանաբար, այն ճիշտ նույնպիսի երկկանթանի սափորի ներքին մասն է, ինչպիսին հայտնարեցվել է VIII բլրից (նկ. 53, 2): Վերջինիս իրանն է պահպանվել, կանթերի հիմքով: Երկկանթանի նման ջնարակած անոթներ շատ են հայտնարեցվել Դուրա-էվրոպոսի գամբարաններից¹², որոնց մի մասը տարրերվում է ուսերին եղած փորագիր զարդերով, Ուրուկից¹³, որոնք ունեն համեմատաբար ցածր իրան և լայն հատակ: Արտաշատի VIII բլրի անոթը գտնվել է մ. թ. I—II դարերի շերտերից: Կարելի է ասել, որ նույն ժամանակին է պատկանում նաև դամբարանադաշտից գտնված սափորը: Այդ թվագրության օգտին են խոսում նաև վերը բերված դուգահեռները: Այն, հավանաբար, ներմուծվել է միջագետքյան կենտրոններից մեկից, շատ հնարավոր է Դուրա-էվրոպոսից, որտեղ այդ շրջանում գոյություն ունեւ ջնարակած խեցեղենի մասսայական արտադրություն:

Հաջորդը միկանթանի սափորի մասի բեկոր է (նկ. 53, 3): Այն, հսկանաբար, եղել է քիչ տանձաձև իրանով, անկյունավոր, վերից վար ներձկված տափակ, փոքր կանթով: Անոթը պատրաստված է դուրգի վրա, կաթնագույն կավից, մակերեսը պատած է փիրուզագույն հաստ ջնարակով, որը հոսել է մինչև անոթի ներսը: Այն աղերսվում է Դուրա-էվրոպոսից գտնված ջնարակած սափորի¹⁴ հետ: III—IV դարերի ձգված, տանձաձև իրանով, ըայց առանց ջնարակի սափորներ հայտնարեցվել են Դաոնիից, Վերին Գետաշենից (ՊՊԹ

¹² N. Toll, The Green Glazed pottery, pl. I, Fig. 4, № 1, Fig. 7, pl. III, Fig. 6, №№ 6, 7.

¹³ E. Strommenger. Gefässe aus Uruk..., Taf. 25, g, 28, 6.

¹⁴ N. Toll, The Green Glazed pottery, pl. VII, fig. 24, № 1.

№ 2000/2), Մինդեշաուրից¹⁵, Ուրբնիսից¹⁶, Մցխեթից¹⁷ (շնարակած մ. թ. II դ.), Տիգրիսի ափի Սելեկիայից¹⁸ և այլ վայրերից, սակայն Արտաշատի շնարակած սափորը ալիքի ուսուցիկ իրան ունի և վերոհիշյալ տանձաձև սափորների նախատիպն է։ Այն, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում է I—II դարերին։ Իր հախճապակու տիպի կավի դուլնով և վարպետությամբ կատարված շնարակով հնարավոր է, որ այն նույնպես ներմուծված լինի Դուրա-նիվրոպոսից։

Կարասային թաղուսից հայտնարերված փոքրիկ անոթը (վերին մասը չի պահպանվել) նույնպես պարասաված է դուրգի վրա, դեղնավուն կավից և ունի թանձր պատեր (նկ. 53, 1)։ Իրանը տանձաձև է և ունի օղակաձև ոտք։ Մակերեսը պատած է կանաչավուն բարակ շնարակով (պահպ. մասի ընդ. 6 սմ, հատ. տր. 4, 4 սմ)։ Այն կիրառվել է իրրև օձանելիքի անոթի, ճիշտ այդպիսի փոքր շափերի շնարակած և հասարակ միկանթանի անոթների հայտնարերվել են Դուրա-նիվրոպոսից¹⁹։ Հավանաբար, Արտաշատի փոքր անոթը ներմուծվել է Դուրա-նիվրոպոսից։ Այն դրսևվել է սուր նսաուկով կարասի մեջ և պատկանում է մ. թ. I—II դարերին։

Ուշադրության արժանի են արտահայտվող ոտքով փոքր անոթների ներքին մասերը։ Դրանցից առաջինը քիչ մեծ է երկրորդից, պատրաստված է ձեռքով, դարչնագույն սև ու սպիտակ ավազախոնուրդով կավից, երկու կողմից պատած է փիրուզագույն շնարակով, որը անորակ լինելու և ցածր ջերմաստիճանի տակ հալելու պատճառով խիստ անհարթ է, ծակոտկեն (նկ. 53, 2)։ Ըստ պահպանված մասի, այն պետք է լինի շատ տարածված, ձգված իրանով, ալարաստրոնաձև սրվակի մաս (պահպ. մասի ընդ. 3, 5 սմ, հատ. տր. 6 սմ)։ Նույնպիսի, բայց ավելի փոքր սրվակի ներքին մաս է նաև մյուս բեկորը, որը բաց դարչնագույն մանր ավազախոնուրդով կավից է, ձեռքով պատրաստված, հատակին ունի ակոսավոր շրջան (պահպ. մասի ընդ. 3 սմ, հատ. տր. 3, 8 սմ)։ Անոթի մակերեսը թաց վիճակում պատել են թույլ կանաչավուն շնարակի բարակ շերտով (նկ. 53, 3)։

Այս անոթներն օգտագործվել են իրրև օձանելիքի, հոտավետ յուղորի սրվակների և շնարակած խեցեղենի տարածված տեսակներից են։ Այդ ձևի անոթներ հայտնարերվել են Վրաստանից²⁰ և Ադրբեջանից²¹։ Դրանք վերաբե-

¹⁵ P. M. Baidov, Мингечаур в III—VIII веках, табл. VI; С. М. Казиев, Альбом, табл. XXIX, 9.

¹⁶ Л. А. Чилашвили, Городища Урбниси, рис. 30, III.

¹⁷ «Мцхета», I, стр. 117, табл. 1, 4.

¹⁸ N. S. Lebevoise, Parthian pottery from Seleucia on the Tigris, fig. 345.

¹⁹ N. Toll, The Green Glazed pottery, pl. XVII, fig. 24, № 2: N. P. Toll, The Necropolis, pl. XLIII, tomb 17.

²⁰ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, табл. XX; М. И. Синауридзе, Погребения позднеантичного и раннефеодального времени из Когото, ВГМГ, XXVII-B, Тбилиси, 1967, стр. 114, табл. II, 28.

²¹ Г. М. Асламов, Археологические раскопки на Торпагкала, «Известия» АН Аз. ССР (об. н.), 1961, № 8, стр. 33—34, рис. 4а, б; Д. А. Халилов, Раскопки на городище Хынислы, стр. 214, рис. 4, 3; Т. И. Голубкина, М. М. Расулова, О связях древних Кав-

րում են մ.թ. I—III դարերին ու մեծ մասամբ պատած են փիրուզագույն ջնարակով, կոպիա են պատրաստված, ըստ ուսումնասիրողների գրանք համարվում են եղիպական և հունական նման անոթների ընդօրինակությամբ²²։ Այդպիսիք դտնվել են նաև Տիգրիսի ափի Սելևկիայից²³, Դուրա-էվրոպոսից²⁴, Ուրուկից²⁵ և այլ վայրերից։ Այդ տիպի անոթները հանդես գալով մ.թ. I դարում, իրենց գոյությունը պահպանում են նաև հետագայում։ III—IV դդ. նման մեծ քանակությամբ սրվակներ են դանվել Հյուսիսային Միջագետքից²⁶ (Թել Մահուզ)։ Արտաշատի սրվակները զուգահեռ նյութերով թվագրվում են մ.թ. I—II դարերով։

Ուշադրության արժանի են ափսեների բեկորները։ Դրանցից մեկը պատրաստված է մուգ գեղնավուն կավից և պատած է բաց կանաչավուն հարթ ջնարակով։ Կրակի մեջ ընկնելու պատճառով նրա կավը սեպցել է, իսկ ջնարակը ծակոտակեն դարձել։ Այն ափսեի վերին մասի բեկորն է։ զրսից իրանից դեպի պսակին անցումը եռանկյունաձև է, իսկ ներսից ուղղահայաց (նկ. 54, 6)։

Ըստ երևույթին, նույնպիսի ափսեի շուրթ է նաև երկրորդը, որի պսակը քիչ կլորավուն է (նկ. 54, 8)։ Այն պատրաստված է բաց դարչնագույն տեղական կավից, մակերեսը պատած է փիրուզագույն ջնարակով, որի շաղախը ցածր ջերմատիճանի առկ հալելու պատճառով առաջացել են խոշոր պղպշակներ, և մակերեսն անհարթ է։ Երրորդ բեկորը գտնվում է VIII դրի վրա բացված դամբարանից, պատրաստված է գեղնավուն մսնրահատիկ կավից և պատած է գեղնականաչավուն ջնարակով, մակերեսը ծածկված է թոփագիայով (ժանդով, նկ. 54, 7)։

է

Այս աիպի հասարակ ափսեները, ինչպես վերը նշեցինք, շատ տարածված են եղել և Հայաստանում մեծ քանակությամբ հանդիպում են ուշ հելլենիստական և մ.թ. I—II դարերի շերտերից։ Այս ափսեների ղուգահեռները մենք ունենք նաև Արաաշատի I և VII բլուրներից։ Առաջավորասիական կենտրոնների ջնարակած խեցեղենի մեջ ափսեների նման ձևեր մեղ հայտնի չեն։ Արտաշատի VIII բլրի ափսեի բեկորը գտնվել է մ.թ. ա. I-դարի դամբարանից։ Այդ ժամանակով թվագրվող շերտից են հայտնաբերվել նաև I բլրի բեկորները։ Ամենայն չափանականությամբ, գրանք պատրաստված են տեղում։

Բեկորներից վերջինը ձկան ափսեի ներքին մաս է, օղակաձև ուռնով, ներսից, հաակին, ուռուցիկ շրջանի մեջ առնված բնորոշ ակոսով, որից 5 սմ վերև կա փորագրի երկրորդ շրջանը (պահպ. մասի բարձր. 3 սմ, հատ. տր. 12 սմ)։ Անոթը պատրաստված է դուրդի վրա, բաց գարչնագույն, ավազախառնուրդով անդական կավից։ Մակերեսը պատած է փիրուզագույն ջնարակով,

казских албанцев со странами Древнего Мира, Ученые записки Аз. Гос. университета, 1967, № 3, стр. 82, табл. II, 1, 2, 4, 5.

²² Т. И. Голубкина, М. М. Расулова, *Изд. 1967*, էջ 86։

²³ N. C. Debevoise, *Parthian pottery...*, fig. 167.

²⁴ N. Toll, *The Green Glazed pottery...*, pl. XVI, fig. 23, № 1, № 6, pl. XVIII, fig. 24, № 1.

²⁵ E. Strommenger, *Gefasse aus Uruk...*, Taf. 28, 2.

²⁶ Roberta Venco Ricciardi, *Sassanian pottery from Tell Mahuz (North Mesopotamia)*, Mesopotamia, V—VI, Torino, 1970—1971, p. 427—430, 449—453, fig. 92, № 49—55. 150

որը անդ-տեղ թափվել է: Շաղախը ցածր ջերմաստիճանի աակ է հալված, ուստի մակերեսը անհարթ է (նկ. 54, 14):

Ձկան ափսեի վերին մասի մի բեկոր, ներքև կախված ընդորոշ պսակով, հայտնի է VIII բլրից (նկ. 54, 12), որը գտնվել է մեծ խորությունից, մ. թ. I դարի խեցեղենի հետ: Այլ վայրերից ջնարակած ձկան ափսեներ դեռևս մեղ հայտնի չեն:

Այս խմբին կարելի է միացնել նաև քրեղանի վերին մասի բեկորը՝ դուրս ու ներս քիչ լայնացող հորիզոնական կտրած պսակով, քիչ ներճկված վզով (նկ. 54, 10): Պատրաստված է դեղնավուն կավից, պատած է լավ պահպանված մուգ կանաչ հասա ջնարակով: Շրթի վրա կա կավի և ջնարակի կաթիլ, որը մի քանի անոթներ միաժամանակ թրծելու հետևանք է և սչ թե արտադրական խոտան, ինչպես ենթադրվում է²⁷:

Այս քրեղանի զուգահեռները, նույնպես, մենք ունենք միայն տեղական անջնարակ խեցեղենի մեջ: Այն հիշեցնում է նաև 1973 թ. VIII բլրից գտնված ջնարակած քրեղանի բեկորը (նկ. 54, 5), տարբերությամբ, որ վերջինիս պսակրն ափելի շաա է դեպի դուրս լայնանում: Արտաշատի ջնարակած քրեղանները ևս պետք է համարել տեղական արաադրանք և թվագրել մ. թ. I—II դարերով:

Ափսեների և քրեղանների են պատկանել դարչնագույն և մուգ դեղնավուն, սև ավազախառնուրդով կավից պատրաստված օղակաձև ուղղով հատակները, որոնց մակերեսը ծածկված է բաց կանաչավուն, կապտականաչավուն, կանաչավուն, երկնագույն և կաթնավուն ջնարակով (նկ. 54, 15—21): Դրանցից մի քանիսը ներսից ունեն հատակն ընդդժոզ զույգ ակոսավոր շրջան (նկ. 54, 5, 17, 21): Այգօրինակ հատակները բնորոշ են Արաաշատի մ. թ. ա. II դարի վերջի և մ. թ. II դարի անջնարակ խեցեղենի համար: Նման ակոսավոր զարդերով ջնարակած հատակներ նույնպես շաա են հայտնաբերվել Արտաշատի բլուրների մ. թ. ա. I և մ. թ. II դարերի շերտերից:

Հավանաարար, Արմավիրից²⁸ հայտնաբերված ցածր եղրերով ափսեի վերին կեսը, որը ներսից ունի փորագիր զույգ շրջան, պատրաստված է դեղնավուն, սև ավազախառնուրդով կավից և պատած է կապականաչավուն ջնարակով, նույնպես ունեցել է նման ուր:

Արտաշատի ափսեների և քրեղանների հատակները վերաբերում են մ. թ. ա. I—մ. թ. II դարերին: Ամենայն հավանականությամբ, Արմավիրի ափսեն, որն իր զուգահեռներն ունի մ. թ. ա. I դարի և մ. թ. I դարի անջնարակ ափսեների մեջ, ներմուծված է Արտաշատից և պատկանում է մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսին:

Ուշագրավ են թասերի բեկորները, որոնք նույնպես գեղնավուն կավից են՝ պատրաստված դուրզի վրա և ծածկված են փիրուղագույն ջնարակով: Դրանցից մեկի իրանը ուղղահայաց ակոսիկներով է հարդարված, իսկ մյուսի պսակն անջատված է թեթև ներճկումով: Երկուսն էլ հիշեցնում են մ. թ. I—II դարերի տեղական հասարակ թասերը (նկ. 54, 11, 13):

²⁷ Փ. Ի. Тер-Мартirosos, Античные печи из раскопок Арташата, ВОН, 1975, № 7, стр. 81.

²⁸ Գ. Ա. Տիրացյան, Արմավիրի պեղումները, 129, 1974, № 12, էջ 62—63, նկ. 3 ք:

Արտաշատի դամբարաններից մենք ունենք նաև դարչնագույն և մուգ դարչնագույն կավից պատրաստված ջնարակած մի շարք բեկորներ, որոնք դժվար է ասել, թե ինչ անսակի անոթների են պատկանել: Դրանցից ուշագրավ է դարչնագույն կավից նրարխեցի անոթի բեկորը, որի մակերեսին կաթնագույն-մոխրագույն ջնարակի վրալից տարված է շագանակագույն ջնարակի դոախ:

Վերոհիշյալ անոթների քննությունը ցույց է ապփս, որ ջնարակած խեցեղենը Հայաստանում մ.թ.ա. I—մ.թ. II դարերում լայն տարածում էր ստացել: Այն իր ձևերով, հարգարանքով ու ջնտրակով կապվում է ջնարակած խեցեղենի առեկլան²⁹ խմրի հետ: Նրա մի մասը պատրաստված է տեղում, իսկ մյուսը ներմուծված է Միջագետքյան և Միջերկրականի արեկլան ափերին դանվող կենարոններից: Զի կարելի անտեսել Հայաստանից և Իրանից հայտնաբերված ջնարակած անոթների նմանությունը: Սակայն, դժրախաաբար, արհեստագործության այդ կարևոր ճյուղը վատ է ուսումնասիրված, ուստի մենք հնարավորություն չունենք ավելի որոշակի խոսելու ջնարակած խեցեղեն արտադրող իրանական կենարոնների ու նրանց կապերի մասին: Հավանաբար, Հայաստան և Իրան ջնարակած խեցեղեն, հատկապես տափաշներ, ներմուծվել են Միջագետքից, հնարավոր է Տիգրիսի ափի Սելեկիայից:

Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Արտաշատից պտնված ջնարակած խեցեղենը հիմնականում կրկնում է տեղական հասարակ անոթների ձևերը: Նրա մեծ մասը պատրաստված է տեղական դարչնագույն և գեղնավուն, սվազախառնուրդով կավից: Հասարակ խեցեղենի մեջ լլ են հանգիպում րաց դարչնագույն և գեղնավուն կավերից պատրաստված անոթներ, ինչպես, օրինակ, Արտաշատի № 40 դամբարանից գանված գունաղարդ անոթը, որը կաթնագույն կավից է: Արտաշատի շրջակայքում այդ կավառեսակները այսօր էլ կան և օգտագործվում են: Արտաշատի շրջանի Յուվա դյուղի կավը դարչնագույն է և գեղնավուն, թրծված վիճակում այն շաա նման է Արաաշատի անտիկ շրջանի խեցեղենի կավերին: Ինչ վերաբերում է ջնարակին, ապա Սովետական Հայաստանի մի շարք վայրերում, ինչպես, օրինակ, էլարում, Ալգեհատում, Արարատի շրջանում կան կվարցիտի հարուստ հանքավայրեր, որոնք իրենց քիմիական կաղմով, որպես հումք, միանգամայն պիաանի են ապակի ստանալու համար: Արարատի կվարցիտի հանքավայրերը գտնվում են Արտաշատի ջրջանում, Առարատի երկաթուղային կայարանից 1, 5—2 կմ հարավ-արեմուտք: Այսանդի կվարցիտների հանքանյութը հեշտությամբ է ենթարկվում տաքացման ու մշակման: Քիմիական անալիզը ցույց է տալիս, որ այն բնական բովախառնուրդ է և լրացուցիչ խառնուրդներ չի պահանջում³⁰, Վերջապես, հումք կամ կիսաֆարրիկատ կարելի էր բերել նաև Հայաստանի ավելի հեռավոր վայրերից: Այնուհանե, ապակու՝ վերը նշված բոլոր գույները և, հատկապես, կաթնա-

²⁹ Д. И. Марченко, Об античных глазурированных сосудах из музеев СССР, КСИА, вып. 128, 1971, стр. 21, 22.

³⁰ «Геология Армянской ССР», т. VII, Неметаллические полезные ископаемые, Ереван, 1966, стр. 209—210, 213—214, 338—342.

դույնը, փիրուպոլայնը, կոնաչը, կապուլտը, դեղնավունը և նրանց սուրբեր
երանգները հելլենիստական և մ. թ. առաջին դարերի տեղական ապակու բնո-
րոշ գույներից են։ Չնայած առաջավորասիական կենտրոնների ջնարակած
խեցեղենին որոշ շափով հատուկ են դունավոր դարդերը, սակայն, Արաաշաի
ջնարակած խեցեղենի դունավոր դարդերը խիստ բնորոշ են անդական դոնա-
դարդ խեցեղենին։ Այդ տեսակետից շատ հետաքրքիր են, հատկապես, Արաա-
շաի IV բլրից հայտնաբերված ջնարակած շրջանաձև դարդերով ապփաշշի
բեկորները (աախտ. XXXII_{1,2})։ Հարդարանք, որը թեև հանդիպում է այլ
հնավայրերից, ես, բաց ղաա բնորոշ է Հայաստանի հելլենիստական շրջանի
ապփաշշերին։

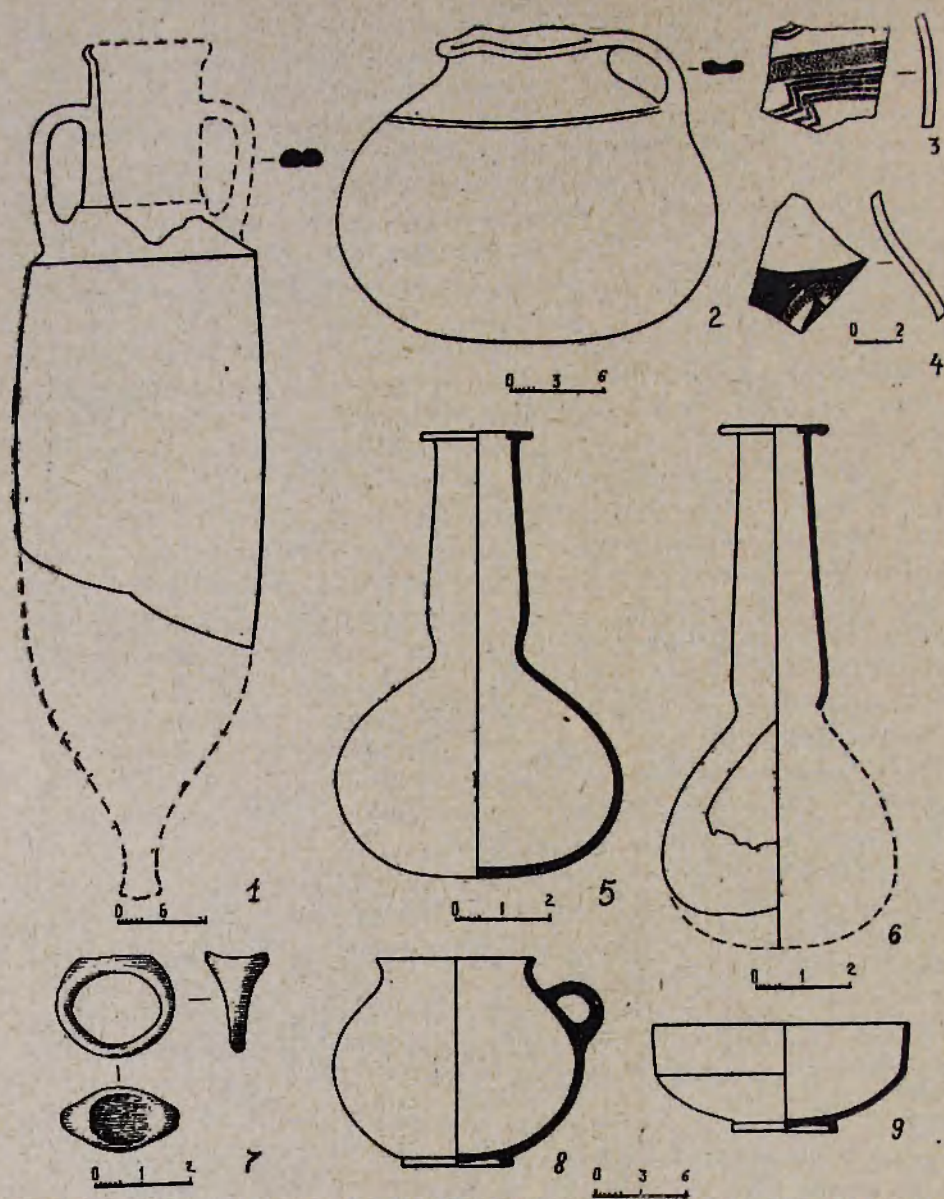
Հայաստանի ջնարակած խեցեղենը միշտ չէ, որ բարձրորակ է։ Այն դիջում
է առաջավորասիական կենտրոնների արաադրանքին։ Տեղական ջնարակած
խեցեղենի կավը հաճախ մաքուր չէ, ոչ շատ բաց գույնը, ջնարակի շերտը բա-
վարար հաստութուն չունի, շաղախը մաքուր չէ և ցածր ջնրմաստիճանի աակ է
հալված։ Ուստի մակերեսը հարթ չէ, հաճախ ծակոտկեն, իսկ փակ անոթների
ներսը, երբեմն, ջնարակած չի լինում։

Այսպիսով, ինչպես անսնում ենք, ուշ հելլենիստական և մ. թ. առաջին
դարերում, Հայաստանն ուներ ջնարակած խեցեղենի արտադրութուն³¹։ Ամե-
նայն հալանականությաւ, այն ապակյա սրվակների նման սպասարկել է
տեղական շուկան և մրցել ներմուծված ջնարակած անոթների հեա։ Հայաստա-
նի ջնարակած խեցեղենի արտադրության կարևոր կենտրոններից մեկը եղել
է Արտաշատը, որը բավարարել է և՛ սեփական շուկայի պահանջարկը, և՛ արաա-
շանել հարևան շրջաններ։ Հավանաբար, Արմավիրի, Գառնիի և մյուս հնա-
վայրերի ջնարակած խեցեղենի մի մասը տարվել է Արտաշատից։ Անտիկ դա-
րաշրջանում, ջնարակած խեցեղենը համեմատարար թանկ էր և հասարակու-
թյան լայն խավերի հասնոր մատչելի չէր։

Ջնարակած խեցեղենի արտադրութունը ապակեդործության նման մ. թ.
IV դարից սկսած վայրէջք է ապրում։ Այն կենցաղում իր հաստատուն անդն է
գրավում միայն VIII դարից հետո, երբ ջնարակած խեցեղենը կրկին վերելք
ապրեց և հասավ իր ծաղկմանը։

Հուսով ենք, որ Հայաստանի անտիկ շրջանի հուշարձանների պեղումները,
հետազայում, նոր նյութեր կհայթայթեն ջնարակած խեցեղենի ուսումնասիրու-
թյան հեա նաալած մութ հարցերի յուսաբանման համար։

31 Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանի անտիկ շրջանի ջնարակած խեցեղենը, էջ 192—194։

в. 51. 1-9—гидр. № 82